

ગુજરાતી સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયા

[સહસ્ત્રી 'ગોબલ યશિશ્વાટિક સોસાયટી'ના સને ૧૯૨૧ ના ૩-૪
અંકમાંના પ્રો. આર. ઇલ. ટ્રેન્સા Gujarati Phonology
નામના લિલંબનો અનુવાદ]

અનુવાદક

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

[ગુજરાતી ભાષાના પ્રાધ્યાપક-ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ-
ગુજરાત વનાંક્યુલર સોસાયટી-અમદાવાદ]

[“ ભારતીય વિદ્યા ”, ભાગ ૩, અંક ૧ ની અનુવર્તિ]

ભારતીય વિદ્યા ભવન

વંચર્ક

વિ. સં. ૨૦૦૦]

[મૂલ્ય ૧-૪-૦

પ્રકાશક-જયન્તકુળ્લ હ. દવે. ઑનરરી રજિસ્ટ્રાર ભા. વિ. ભવન, હાવે રોડ, મુંબઈ. ૭.
મુદ્રક-રામચંદ્ર વેલ્ શેટ્ટે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ. ૨૬/૨૯ કોલમાટ રોડ, મુંબઈ. ૨.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૭૯-૭ કિંમત ૬-૪-૦

ગ્રંથનામ ગુજરાતી લેખકોનાં જન્મતિથિ

વર્ગિક ન-૧૪

ગુજરાતી સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયા

ગુજરાતી ભાષાના પ્રાથમિક સોલારીયા અને ૧૯૨૨ ના ૩-૪
અંકમાં પ્રો. માસ. પુલ. દ્વારા Gujarati Phonology
નામના નિબંધનો અનુવાદ]

અનુવાદક

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

[ગુજરાતી ભાષાના પ્રાધ્યાપક-ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ-
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-અમદાવાદ]

[“ ભારતીય વિદ્યા ”, ભાગ ૩, અંક ૧ ની અનુપૂર્તિ]

ભારતીય વિદ્યા ભવન

વંચે

વિ. સં. ૨૦૦૦]

[મૂલ્ય ૧-૪-૦]

ગુજરાતી સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયા

[સંસ્કૃતી શૈક્ષણિક સોસાયટીના સને ૧૯૨૧ ના ૩-૪
અંકમાં પ્રો. આર. ઈ. ઈ.ના Gujarati Phonology
નામના નિબંધનો અનુવાદ]

અનુવાદક

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

[ગુજરાતી ભાષાના પ્રાધ્યાપક-ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ-
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-અમદાબાદ]

[“ ભારતીય વિદ્યા ”, ભાગ ૩, અંક ૧ ની અનુપૂર્તિ]

ભારતીય વિદ્યા ભવન

વંચઈ

વિ. સં. ૨૦૦૦]

[મૂલ્ય ૧-૪-૦]

જન-૧

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૪ ૭ ૯૭

વે વોલ

નેપાળી શબ્દકોશથી હિંદુસ્તાનના ભાષાશાસ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન અને માન પામી ચૂકેલા, લંડન યુનિવર્સિટીના પૌરસ્ત્યભાષાઓના અધ્યાપક પ્રો. આર. એલ. ટર્નરે ગુજરાતી ભાષાના જીવંત સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરી લેખેલા Gujarati Phonology નામના નિબંધનો આ અનુવાદ, એ વિદ્વાને ગુજરાતી ભાષાની સાચી અને સચ્છ રીતે કરેલી શાસ્ત્રીય મીમાંસાનો ગુજરાતી વિદ્વાનોને પરિચય કરાવવા મારા તરફથી કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે પણ ગુજરાતી ભાષાની કરેલી તેમની સેવાનું ઋણ હું ચૂકવી શકતો હોઉં તો તે મારે માટે આનંદનો વિષય છે. આ નિબંધમાં એ વિદ્વાનની મહેનતનો ધંધે ધંધે પરિચય મળશે. ગુજરાતી ભાષા આવા વિદ્વાનની માતૃભાષા હોય અને તેને ગુજરાતી ભાષાના જીવંત સ્વરૂપનો પ્રત્યેક પલ્લે પરિચય હોય તો? જે કાંઈ ક્ષતિ સમજાવે થયેલી છે, તે માગ્યે જ રહેવા પામત.

અમને બતાવેલી દિશા ગુજરાતના વિદ્વાનો સામે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ રાજમાર્ગ ઉપર માતૃભાષાના જીવંત સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવાની સુવિધા મળી છે; મને તો જરૂર ઘણો લાભ થયો છે. મને નવી નજર મળી છે. એ નજરે કામ કરવાનો મારો અભિલાષ પ્રમુ પૂરો પાડશે, એવી મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

આ અનુવાદ લડાઈને કારણે સ્વતંત્ર પુસ્તકારે છાપી શકાય તેમ નથી. એ માટે પ્રો. ટર્નરની રજા મેળવવાનું બની શક્યું નથી. લડાઈ પછી એ આશા પરિપૂર્ણ થશે.

આ અનુવાદ ‘ભારતીય-વિદ્યા’માં છાપવાની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે આચાર્ય મુનિ શ્રી જિનવિજયજીનો ઉપકાર થયો છે. આ વિષયપરત્વે ગુજરાતીભાષા ઉપર પહેલું ઋણ પ્રો. ટર્નરનું અને બીજું આ રીતે આ. મુનિ શ્રી જિનવિજયજીનું છે. એ બંને વ્યક્ત કરતાં હું કૃતકૃત્યતા અનુભવું છું.

મીઠાણઢી, અમદાવાદ }
તા. ૬-૯-૪૪ }

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

અનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપોદ્ધાત	૧	વ્	૪૦
વ્યાખ્યાઓ	૪	દંત્ય + વ્	૪૧
ઉછીના શબ્દો	૫	મૃદુ (= ર્ લ્)	૪૧
સ્વરપ્રક્રિયા	૯	ઉષ્માક્ષરો	૪૨
સ્વરારોહ	૧૨	શબ્દારંભે આવતા વ્યંજનો—	
સ્વરમાર	૧૨	સ્પર્શ વ્યંજનો	૪૩
આગંતુક અનુનાસિકતા	૧૪	અનુનાસિક „	૪૪
સ્વરિત શ્રુતિમાના સ્વરો	૧૫	ય્ વ્ ર્ લ્	૪૫
સંહિત શ્રુતિગત સ્વરો	૧૮	ઉષ્માક્ષરો	૪૫
ગુજ. ई ऊ नो વિકાસ	૧૯	શબ્દને અંતે આવેલા વ્યંજનો	૪૫
દ્વિતીયિક સ્વરિત સ્વરો	૨૦	દ્વિશ્રુતિમધ્યગત „	૪૬
અસ્વરિત સ્વરો	૨૦	—ળ્,—ન્,—મ્—	૪૭
સ્વરિત શ્રુતિની પૂર્વના સ્વરો	૨૧	—ય્,—વ્—	૪૮
„ „ પછીના „	૨૨	—ર,—લ્—	૪૯
અંત્ય સ્વરો	૨૩	—શ,—ષ,—સ—	૪૯
સામસામા આવેલા સ્વરો	૨૪	—હ—	૪૯
સંપ્રસારણ	૨૮	નિકટમાં આવેલા વ્યંજનો	૫૧
સ્વરમક્તિ	૨૯	સ્પર્શ વ્યંજન + સ્પર્શ વ્યંજન	૫૧
સ્વરપ્રક્ષેપ કે વિપ્રકર્ષ	૩૦	અનુનાસિક વ્યંજન સાથેના	
સ્વરરાગ	૩૦	સમૂહો	૫૨
વ્યંજનોનો ઇતિહાસ	૩૦	ય્—વાળાં યૂથ	૫૪
મહાપ્રાણતા	૩૩	ર્—વાળાં યૂથ	૫૬
કંઠ્ય વ્યંજનો	૩૫	લ્—વાળાં યૂથ	૫૭
તાલબ્ય „	૩૫	વ્—વાળાં યૂથ	૫૭
મૂર્ધન્ય અને દંત્ય „	૩૬	ઉષ્માક્ષરવાળાં યૂથ	૫૮
ઓષ્ઠ્ય „	૩૯	ગુજરાતી અને આદિમ ભારતીય	
અનુનાસિક „	૩૯	ધ્વનિઓના સંબંધની	
ય્	૪૦	તારવળી	૫૯

ગુજરાતી સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયા*

મૂળ-ઇંગ્રેજી-લેખક — પ્રો. આર. ઇલ. ટર્નર

[અનુવાદક — શ્રીયુત કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી]

*

ઉપોદ્ઘાત

§ ૧. ભાષાને લગતા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં હોઈ શકે તેટલા જ પ્રમાણમાં કદાચ હિંદમાં પણ ઘણા જૂના સમયથી બોલીઓનો[†] બહોળા પ્રમાણમાં મેલ-સેલ આપણી નજરે પડે છે. પૃથ્વી પરિસ્થિતિ ક્વચિત જ ઝમી થઈ છે કે જે સ્પષ્ટ રીતે જુદી પડતી સંખ્યાબંધ ભાષાઓને પોતે વારંવારની ચઢાઈઓ, ઝબરાં લડકરોની હિલચાલ, દૂર-દૂરના ભાગોમાંથી ધાર્મિક તીર્થસ્થાનોમાં યાત્રાલુઓનાં ટોળેટોળાંનું આકર્ષણ, અસંખ્ય સાધુ સંન્યાસીઓનું દૂરદૂર સુધી પર્યટન, અહીંતહીં ફરતા ભાટચારણોની ઝાઝાણ લોકો ઉપર અસર, ઉત્તર દિશાનાં મોટાં મેદાનોમાં ચોક્કસી દોરી શકાય તેવી કુદરતી હદનો અભાવ, રાજ્યોની પરસ્પર અવિરત અથડામણ, એક વાર એક પ્રાંત આ રાજકીય વિભાગમાં હોય તો બીજી વાર તે પેલા રાજકીય વિભાગમાં હોય — આ વધી પરિસ્થિતિઓએ ભાષામાં બહોળા પ્રમાણમાં બહારના શબ્દોને દાખલ કરવાનું, બહોળા પ્રદેશમાં ભાષાને લગતા સર્વસામાન્ય ફેરફારો લંબાવવાનું અને સર્વસામાન્ય મિશ્ર ભાષાઓને જન્મ આપવાનું કાર્ય કર્યું છે; તે ભાષાઓમાંની ઉત્તર અને મધ્ય હિંદના સમગ્ર ભાગમાં ભિન્ન ભિન્ન અંશોમાં બોલાતી અને સમજાતી હાલની હિંદુ-સ્તાની ભાષા એનું અદલોઅદલ ઉદાહરણ છે.

અમુક ચોક્કસ સમયે અમુક ચોક્કસ પ્રજા બોલતી હોય તે ભાષાનું તાદૃશ ચિત્ર મેલવી આપે તેવા કોઈ પણ લિખિત પુરાવા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ અશક્ય બનાવી મૂકે છે. તેનું ધ્યાન ડૉ. જે. બ્લૉકે અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે આપ્યું છે.^૧ આનું પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે વેદમાં ઘણા કે થોડા અંશે રજૂ થયેલી મૂળગત ભાષાથી અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓનો મુખ્યત્વે તફાવત બતાવનારા વાગ્વિકારો (Sound-changes) દેશના વધુ મોટા ભાગોમાં સામાન્ય રીતે મઠી આવતા હતા; અને ઋ અથવા તો ક્ષ ના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસો જેવા તફાવતો શબ્દોની

[* લંડનની 'રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી'ના 'જર્નલ'ના સને ૧૯૨૧ ના ૩-૪ અંકમાં GUJARATI PHONOLOGY એ મથાળે લખેલા મહત્ત્વના લેખનો આ અનુવાદ, ગુજરાતી ભાષાની સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયાનો અમિનવ રીતે ચ્યાલ આવે એ ઉદ્દેશે, વારવામાં આવ્યો છે. મૂળ લેખકે લેખનની ભાષાને બદલે બોલાતી જીવતી ભાષાનો પરિચય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે. એમાં મતમેદને અવકાશ છે. તેવાં આવશ્યક સ્થાનો તરફ ક્વચિત્ લક્ષ્ય દોરવાનો પ્રયત્ન થશે. વિશેષ તો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન વચ્ચે થશે. — અનુવાદક]

† આ અનુવાદમાં dialect ને સ્થલે સર્વત્ર “બોલી” શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, જે કોઈ પણ એક ભાષા (language) ની પેટાબોલીનો જ અર્થ બતાવે છે. — અનુવાદક

પરસ્પરની લેવડદેવડથી, જેમ વહેલા યુગમાં તેમ છેક આ યુગમાં પણ, એવા ગોટે પહોંચી ગયા છે કે ઘણા દાણલાઓમાં એના ઇતિહાસને ડોકેલી શકવાનું જ તદ્દન અશક્ય બની ગયું છે.

§ ૨. ગુજરાતીની વાત કરીએ તો તે એક ભાષા છે એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ; અને પોતાની એ ભાષા છે, એવું તેના બોલનારાઓને છેલ્લાં કેટલાંક સૈકાંઓથી લાગ્યું છે જ; અને સ્પષ્ટ હૃદવાલા ચોક્કસ પ્રદેશમાં ધ્યાનમાં આવી શકે તેટલા સમયને માટે એ બોલાતી આવી છે. સાથોસાથ આ પ્રદેશે તેવા ચોક્કસ સમય માટે રાજકીય એકતાનો પણ અનુભવ કર્યો છે.^૧ ગુજરાતી એની ઉત્તર સરહદે અત્યંત નિકટ જોડાયેલી મારવાડી ભાષાની સાથે એકરૂપ બની જાય છે, તેમ છતાં તેની વાયવ્ય સરહદ ઉપર ઓછી વસ્તીવાળું કચ્છનું રણ સિંધી ભાષા સાથેના મોટા સમાગમમાંથી ગુજરાતીને જુદી પાઠી નાણે છે. એની નીચે દક્ષિણમાં જતાં સમુદ્ર આવે છે. પૂર્વમાં, નિકટ રીતે જોડાયેલી મીલી બોલીઓ બોલનારી જંગલી પ્રજા પાસેથી ગુજરાતની વધુ સંસ્કારી પ્રજાએ બહોળા પ્રમાણમાં શબ્દમંડોલ લીધું હોય તેમ લાગતું નથી. અને દક્ષિણમાં ભાષાને લગતી સારી રીતે સ્પષ્ટ થતી રેખા ગુજરાતીને પહોંચતી મરાઠીથી જુદી પાઠી બતાવે છે.^૨

§ ૩. ગુજરાતીના વધુ આ બાજુ આવતા ઇતિહાસ માટેના લિખિત પુરાવાઓ જૂનાની સાથે તુલના કરતાં સંપૂર્ણ છે. વહોલું કાવ્યસાહિત્ય નરસિંહ મહેતા (જન્મ સને ૧૪૧૩). ના સમય સુધી જાય છે,^૩ જ્યારે ડૉ. ટેસ્લિટોરીએ આપણને જાણીતી કરેલ, તે જેને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહે છે તે અને તે જેને ગુજરાતી અને મારવાડી એ બેઢની માતા માને છે, તે ભાષામાં લખેલા ગ્રંથો આપણને ઇ. સ. ૧૩૦૦ સુધી લઈ જાય છે. યુધી પૂર્વે જતાં, “શૌરસેન અપભ્રંશ” નામની એક સાહિત્યકીય ભાષાનું આ હેમચંદ્ર વર્ણન આપે છે, જે ભાષા ગુજરાતી ભાષાના પ્રદેશમાં કેટલાંક સૈકાંઓ પૂર્વે બોલાતી ભાષા ઉપરથી કદાચ સ્થાપિત થઈ હોય.^૪ તેણે દેશી શબ્દો (એટલે કે

૧ La formation de la langue marathe p. ૧-૩૭

૨ વોમ્બે ગેલ્લેટિયર, ગ્રં. ૧, ભા. ૧

૩ ભારતીય ભાષા-સમીક્ષા (ટ્રિયર્સન ગ્રં. ૧, ભા. ૩, પૃ. ૩૨૪)

૪ ઇન્ડિયન ઇન્ટિક્રી, ગ્રં. ૨૪, પૃ. ૭૪. નરસિંહના ગ્રંથોની ભાષા મોટા પ્રમાણમાં અર્વાચીન બની ગઈ છે.

૫ પંજન, ગ્રં. ૪૩-૪૪

૬. પ્રો. ટનેર અહીં બ્લૉકના La formation de la langue marathe-p. ૩૧ ના નિર્દેશને અનુસરી આ હેમચંદ્ર જે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ આપે છે તે અપભ્રંશ શૌરસેન અપભ્રંશ છે એમ અહીં કહે છે. ટ્રિયર્સન વગેરેની પણ તેવી જ માન્યતા છે. પણ જુદા આ હેમચંદ્રે પોતાના અપભ્રંશને એ શૌરસેન અપભ્રંશ છે, એવું કહ્યું નથી. એ માત્ર એટલું કહે છે કે-

પ્રાયોગ્રહણાયસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્ પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવત્ કાર્યં ભવતિ ।

જેમાંથી તરી તો એ આવે છે કે ૧ અપભ્રંશ, તેનાં વિકલ્પે ૨ પ્રાકૃત અને ૩ શૌરસેની જેવાં રૂપો, મઠી ૩ રૂપો થાય. અપભ્રંશ વ્યાકરણને અંતે પણ અપભ્રંશના વિશેષનું નિરૂપણ કર્યા પછી ‘શૌરસેનીવત્’ પ ૪૪૫ નું સૂત્ર જણાવી તેણે ‘અપભ્રંશે પ્રાયઃ શૌરસેનીવત્ કાર્યં ભવતિ’ કહ્યું

સામાન્ય નિયમોથી સંસ્કૃત ભાષામાંથી પ્રાકૃત શબ્દો વ્યુત્પન્ન થયા સમજાવી ન શકાય તેવા શબ્દો) ઇકઠા કર્યા, જેમાંના ઘણા શ્વરા શબ્દો નિઃશંક રીતે તે પ્રદેશની લોકસામાન્ય ભાષાના હતા. તે પૂર્વે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં પૂર્વના રૂપની છાયા શૌરસેની પ્રાકૃતમાં પહેલી મળે છે; જોકે અહીં પોતાની પાછલ સાહિત્યકીય ભાષા તરીકે વિશાળ ઇતિહાસ ધરાવતી અને તેથી જ કોઈ પણ બોલાતી બોલી ઉપર જેની સ્થાપના ભાગ્યે જ કરી શકાય તેવાં ઉછીનાં તત્ત્વોથી ભરેલી ભાષા સાથે આપણે કામ લેવાનું છે.

§ ૪. સર જી. ઇ. ગ્રિયર્સન એમ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષા તરીકેની જે કેટલીક લાક્ષણિક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે, તેના જવાબદાર ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦ આસપાસ ઘડી આવેલા ગુર્જરો છે; કેમ કે એ કહે છે કે—“એ ઘણી રસપ્રદ વાત છે કે પંજાબ (કે ડ્યાં તેઓના નામ ઉપરથી ગુજરાત અને ગુજરાનવાળા એ નામે બે પરગણાં આવેલાં છે, ત્યાં)ની ભૂમિમાં જે પ્રમાણે એકરૂપ થઈ ચૂક્યા છે, તે પ્રમાણે ડ્યાં ડ્યાં તેઓ તે તે પ્રદેશની વાકીની પ્રજા સાથે એકરૂપ નથી થયા, ત્યાં ત્યાં તેઓ પૂર્વ રાજસ્થાની અને ગુજરાતી ભાષાની સાથે ગાઢ સંબંધવાળી એક જ ભાષાની કોઈ પ્રાંતીય બોલી બોલતા સદૈવ માલૂમ પડે છે. સ્વાતના ગુજરોનું વ્યાકરણ જૈપુરના રાજપૂતોના વ્યાકરણ જેવું જ લગભગ છે.”

આગળ ચાલતાં, ગુજરો ગુજરાતમાં ઘણી સારી સંખ્યામાં આવી વસ્યા દેખાય છે. પં. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી લલે છે—“ગુજરાતની સમગ્ર હિંદુ પ્રજામાંની લગભગ ચોથા ભાગની પ્રજા લેડવા અને કડવા કળબી (ગુજર જાત) છે, અને છઠ્ઠી સાતમી તેમ જ આઠમી સદીઓમાં ત્રણ ગુજર રાજાઓએ આજના પ્રાંતને પોતામાં વહેંચી લીધો હતો; આ વાત એ ચોક્કસ કરી આપે છે કે ગુજરાત પ્રાંતે પોતાનું નામ કેવી રીતે ગુજર જાતિ ઉપરથી મેળવ્યું.”

છે. આનો અર્થ એ સ્પષ્ટ છે કે જે વિશેષો તેણે કહ્યા તે બાદ કરતાં વાકીનું કાર્ય શૌરસેની જેવું થાય; ઇટલે કે મુખ્યત્વે ત નો અ ન થાય તેવે પ્રસંગે ત નો દ થાય. આ એક મુખ્ય વિકાર માટે સમગ્ર અપભ્રંશને શૌરસેન ન કહી શકાય; તેમ “શૌરસેન અપભ્રંશ” નામ કોઈ અપભ્રંશનું કદી જાણવામાં આવ્યું નથી. આ હેમચંદ્રનો “વિશેષ”વાળો અપભ્રંશ “શૌરસેન” કરતાં પોતાના પ્રદેશનો ઇટલે કે “ગૌર્જર” વધુ સંભવે છે; અને સોલંકીઓના શત્રુ મોજે સરસ્વતીકાંઠાભરણમાં અપભ્રંશને તુલ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગૌર્જરા” એ રીતે જે ટકોર કરી છે તે સોલંકીઓના ગુરુ આ હેમચંદ્રના અપભ્રંશનું શું નામ હોઈ શકે તેનો રહ્યાલ આપે છે. ઇટલે કે આ હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ગૌર્જર અપભ્રંશ છે, નહિ કે “શૌરસેન અપભ્રંશ.” અને શૌરસેન અપભ્રંશ એ નામ જ સાચું નથી. જે ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં લઈ શૌરસેન પ્રદેશના અપભ્રંશને તે નામ આપવામાં આવે છે તે તો “આમીર અપભ્રંશ” હોવાની શક્યતા છે. સમગ્ર પ્રાકૃતોના મૂઝામાં શૌરસેની છે, અને વહી એકલો અપભ્રંશ ક્યાં હોય? ઇટલું જાણે કે ગૌર્જર અને આમીર અપભ્રંશોમાં સૂબ જ સામ્ય છે, જેમાંથી ગુજરાતી અને વ્રજ એ બોલી અનુક્રમે ઊતરી આવી છે. —અનુવાદક

૭ ભારતીય ભાષા-સમીક્ષા - ગ્રં. ૧, ભા. ૧, પૃ. -૩૨૩ સરસ્વાતી. બેશ્લીનો Himalayan Dilat.

૮ કોમ્પે નેક્સ્ટિયર, ગ્રં. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૫

ગિરનારના અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખોની પરીક્ષા ઉપરથી પણ તેજ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે કે તે સમયે આ પ્રદેશની ભાષા ગુજરાતી ભાષાની સીધી પૂર્વજ નહોતી. આજની દૃષ્ટિ દેખાતા બોલીને લગતા તફાવતો આપણે જ્યાં ઓઠણી લઈએ તેવાં બે સ્થાનો—ઋ ની અને ક્ષ ની પ્રક્રિયા—માં આ શિલાલેખની ભાષા ગુજરાતી કરતાં મરાઠી સાથે વધુ મેળ ધરાવે છે; મુખ્યત્વે ઋ ને સ્થાને અ મઠી આવે છે (વ્રજા મતિ વઢિ મતક દઢ કત કચ મગ મગવ્યા સુહદય ઉસટ વિસ્તત વ્યાહત, અપવાદરૂપે પરિપુચ્છા વુત માં ડ); ક્ષ ને સ્થાને ઓછા ચોક્કસપણે ચ્છ (અહાતિ છનતિ છુદક સંઘાય વ્રજા; જ્યારે રૂપીશ્વરમહામાતા સમિતવે સંસ્કૃતે માં સ). ત્યારે ઝલટું ગુજરાતી ઋ > ઇ, ડ અને ક્ષ > ક્ષ્ એવી મુખ્ય પ્રક્રિયા આપે છે.

તેથી ઘડું બન્યું હોય કે તે જમાનામાં મરાઠીની પૂર્વજ બોલી ઉત્તર પ્રદેશમાં વધુ ઝંકે પ્રસારમાં હોય અને પછીથી તેને ગુજરાતીની પૂર્વજ બોલી બોલનારાઓએ નીચેના પ્રદેશમાં (દક્ષિણ બાજુ) ધકેલી મૂકી હોય. પં. મગવાનલાલ કહે છે કે—“ઈ. સ. ૮૮૮ ના રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપત્ર પ્રમાણે ઉત્તરમાં છેક તાપીને કાંઠે વરિયાવ સુધી કૌંઠળનો પ્રદેશ હતો, તેથી એમ લાગે છે કે મહીની દક્ષિણે આવેલા લાટ પ્રદેશને (પણ) ગુજરાત નામ લાગુ પાડવામાં આવ્યું તે મુસલમાન રાજ્યકાલમાં.”^{૧૦}

છેલ્લે, ગુજરો રતલામ—દાહોદને માર્ગે પૂર્વ તરફથી ગુજરાતમાં દાંચલ થયેલા ધારવામાં આવે છે એ જોતાં એ ખાસ નોંધવા જેવી વાત છે કે ઉત્તર તરફની ગુજરાતી બોલી ચ છ, જ ણ એ તાલવ્ય વર્ણોને સ અને જ (ઙ)થી રજૂ કરે છે, જે મરાઠીમાંના છ > સ ના વિકાસની યાદ આપે છે.

વ્યાખ્યાઓ

§ ૫. ભાષામાં ઉત્ક્રમણનો ક્રમ ચાલુ હોય છે છતાં અનુસંધાન રહે, એ જ્ઞાતર તેને જુદા જુદા યુગ પ્રમાણે વિભક્ત કરવો, એ સગવડ મરેલું થઈ પડે છે. હિંદીની અર્વાચીન સંસ્કૃતજન્ય ભાષાઓના વિકાસને લગતા જુદા જુદા યુગોની, નીચે વાત કરતી વેળા, નીચે મુજબના સંકેતો વાપરવામાં આવશે.

Indo European—ભારત-યુરોપીય (આયુ.) આપણા સમગ્ર ભાષામૂલકની તુલનાત્મક ભાષાકીય એકતાના સમયનો ધ્યાલ આપે છે;

Arya—આર્ય (આ.) દુરાની અને ભારતીય (સંસ્કૃતજન્ય) શાસ્ત્રાઓની એકતાના સમયને બતાવે છે.

Primitive Indian—આદિમ ભારતીય (આ.પ્રા.) હિંદીની આર્ય બોલીઓની એકતાના ઘણા સમયનો નિર્દેશ કરે છે કે જે સમયે વાગ્વિકાસની શ્રુતિકા ઋગ્વેદની ભાષામાં સામાન્ય રીતે નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપને પામી ચૂકી હતી.

Middle Indian—મધ્યકાલીન ભારતીય (મ.પ્રા.) ઘણી જાણે હિંદીની ભાષાઓમાં ધ્વંજનસમૂહોના પૂર્વ-પરવર્ણ-સાદૃશ્ય (assimilation)નો સમય અને ધ્વંજનસમૂહોની જોડાક્ષરહીન સ્થિતિ(simplification)નો સમય એટલે કે ઇ. સ. ૧૩૦૦

પૂર્વેના કોઈ અવધિ સુધીનો તે બે વચ્ચેની ભૂમિકાનો ધ્યાલ આપે છે. ઋગ્વેદ, પાલિ ગ્રંથો, અશોકના અને તે પછીના ઉત્કીર્ણ લેખો, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના અનેક ગ્રંથો અને કેટલેક અંશે સાહિત્યકીય સંસ્કૃતે બોલાતી ભાષાઓની અસરને લીધે જે વિકારો અપનાવ્યા તેમાં દાખલ થઈ ગયેલા સંખ્યાબંધ ચલણી થઈ ચૂકેલા શબ્દોમાં આ ભૂમિકાના અવશેષો મઝી આવે છે.

Modern Indian--અર્વાચીનભારતીય (અર્વામા.) બેવડા વ્યંજનો છૂટા પડી જઈ એકનો લોપ થયે એકવડો (simplified) બની ચૂક્યા પછીની ભૂમિકાનો નિર્દેશ કરે છે, કે જે સ્થિતિ ગુજરાતીમાં ઇ. સ. ૧૩૦૦ લગભગથી થવા પામી છે.

Old Western Rājasthānī - જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની (જૂપરા.) ગુજરાતી અને રાજસ્થાનીની ભાષાને લગતી તુલનાત્મક એકતાની ભૂમિકાનો ધ્યાલ આપે છે.

બીજા જ કુઠની હિંદની બીજી ભાષાઓ-જેવી કે દ્રાવિડ-થી હિંદની આર્ય ભાષાઓનો મેદ બતાવવો આવશ્યક હશે ત્યાં Indo Aryan - ભારતીય આર્ય (ભાઆ) સંકેત વાપરવામાં આવશે.

આ ભૂમિકાઓમાંની કોઈ પણ ભૂમિકા ભાષાને લગતી સંપૂર્ણ અને ચોક્કસ એકતા બતાવી શકતી નથી, એથી આવા પ્રકારની વિગતોમાં સ્વ વજન આપી શકાય તેમ નથી. જે પ્રમાણે મોઢેથી આર્ય ભૂમિકામાં બોલીના તફાવતો હોવા જોઈએ, તે જ પ્રમાણે ભારત-યુરોપીય ભૂમિકામાં બોલીના તફાવતો હતા. હિંદમાં ચડી આવેલી આર્યપ્રજા એક જ પ્રકારની ભાષા બોલતી એક જ યુથ તરીકે હિંદમાં દાખલ થઈ ન હતી, પણ જુદે જુદે ગાઠે જુદી જુદી બોલીઓ (આપણા જૂનામાં જૂના અવશિષ્ટ નમૂનારૂપ - ઋગ્વેદ-માં આ બોલીઓનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે.) બોલતી જુદાં જુદાં યુથોમાં આવી હતી; પરંતુ ઇટલું સ્વરં કે આદિમ ભારતીયના સામાન્ય શીર્ષક નીચે વર્ગી થઈ શકે તેટલી સમાનતા ધરાવતી બોલીઓ એ હતી. મધ્યકાલીન ભારતીય એ સંકેતમાં, અલબત્ત, સમય અને સ્થાનનું અંતર ધરાવતી જુદી જુદી અનેક બોલીઓનો સમાવેશ થાય છે. જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના ગ્રંથોમાં ગણ્ય અંતરના બોલીને લગતા તફાવતનું દર્શન કરી શકાય છે; ડ્યારે અનેક (પ્રાંતીય) બોલીઓના મિશ્રણથી ઊભી થયેલી સાહિત્યકીય ભાષા ગુજરાતીના પ્રદેશમાં બધે કેલવાયેલા લોકો પ્રયોજે છે અને સમજે છે, એનો અપવાદ કરિયે તો, અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ આપણે ભાષાને લગતી એકતાને પામી શકતા નથી.

ઉઝીના શબ્દો (Loan Words)

§ ૬. માત્ર વર્ગીની સરલતા ક્ષાતર (એમાં સિદ્ધાંતને લગતા મેદનો પ્રશ્ન નથી), ઉઝીના શબ્દોને ત્રણ યુથમાં વિભક્ત કરી શકાય : (અ) સમાન કાલે બોલાતી હિંદની બીજી ભાષાઓમાંથી આવેલા; (આ) સાહિત્યકીય ભાષાઓમાંથી આવેલા અને (ઇ) પર-ભાષાઓમાંથી આવેલા.

અ

§ ૭. ઉપોદ્ધાતમાં બતાવેલાં કારણો પ્રમાણે હિંદમાં આર્યો આઠ્ઠા ત્યારથી માંડીને જુદી જુદી ઇન્ડો ભારતીય આર્ય ભાષાઓ વધે સ્વ મોટા પ્રમાણમાં પારસ્પરિક શબ્દવિનિમય થતો આઠ્ઠો છે. અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં આની સ્પષ્ટ છાપ પડી છે, જ્યાં તે રાજભાષા સિવાયની બીજી ભાષામાં શાસનો અશુદ્ધ રીતે રજૂ થયાં તેથી જ માત્ર એમ થયું હું નથી; એ સ્પષ્ટ છે કે બોલીને લગતા વિભિન્ન વિકારોના આવા પ્રકારના મિશ્રણને રજૂ કરતા શબ્દો એના એ ઉત્કીર્ણ લેખમાં મળી આવે છે; દાખલા તરીકે આભા. ક્ષ ને સ્થાને વસ અને છ બંને, અથવા આભા. ઋ ને સ્થાને ઇ અને અ બંને. આ સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ સ્વાસ કરીને લેખનગત ધીરધાર અને સામાન્ય ભાષાઓના અચાનક ઊગમને અનુકૂળ હતી. બોલીઓના એક યૂથમાં થયેલા શબ્દ-રૂપોના વિસ્તારનાં દર્શન સાહિત્યકીય ભાષાઓમાં થાય છે. દાખલા તરીકે, જાણીતું છે તે પ્રમાણે વેદના સમયથી માંડી, સાહિત્યકીય ભાષામાં રહેલા શબ્દોના મુખ્ય વેદ કરતાં વધુ આગલ વધેલી વાગવિકાસની ભૂમિકામાં સંખ્યાબંધ શબ્દો બોલચાલની ભાષાઓમાંથી સાહિત્યકીય ભાષામાં રસો (પ્રવેશ) કરી લીધો છે. સામાન્ય રીતે બોલતાં, બોલીને લગતા આ શબ્દો જેમ જેમ સાહિત્યકીય ભાષાઓમાં વધુ અને વધુ પ્રવેશ કરતા જાય છે, તેમ તેમ બોલચાલની ભાષાઓમાં તેઓનું વિસ્તરણ મોટું અને મોટું સિદ્ધ થતું જાય છે. આ પ્રમાણે, ઢણ્ડ-(ઋણ્ડ.) અને ઘટ-(ઉપ.)-દંત્યના સ્થાનમાં ઢ અને ઋત્ નો મૂર્ધન્ય થવાની પ્રક્રિયા, કોઠ (પાલિ.)—બેવડા બ્યંજનનું આટલું વહેલું જતું રહેલું એ પ્રક્રિયા ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાંનું સાર્વત્રિક વિસ્તરણ છે. બોલીને લગતા અને તદ્દન સામાન્ય આ ભારતીય ઉછીના શબ્દોના બીજા દાખલા (નીચે) ૧૮, ૪૧, ૪૨ એ સંદર્ભમાં મળી આવશે. પણ (આ જાતનું) ઉછીના લેવાનું કાર્ય—પરિસ્થિતિ સ્વ અનુકૂળ હોય છે તેવા ચોક્કસ પ્રસંગોએ તો નિઃશંક વધુ સામાન્ય રીતે—ભાષાને લગતી દ્રષ્ટિ આવી રહેલા હિંદુ જેવા પ્રદેશમાં કદી અટકતું નથી. આ પ્રમાણે આદિ શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર ધરાવનારી મરાઠી જેવી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં આપણને શબ્દો મળ્યા છે: જેવા કે અલ્તા (અલત્-), તિરછું (તિરશ્વ-), પાલસી (પર્યક્-); જેમાં છ નો સ થયો છે તેવો ઝસ (ઙ્કુ)-શેરડી; હિંદી કે પૂર્વી બીજી બોલીમાંથી જ્યાં વ નો વ થાય છે: વચ્ચું (પ્રા. વચ્ચ્ઙ), વચ્ચાવ, વજતું (વાઘ-), વજાવ-તું, વાસ (વાસ-), વિછાતું (વિછાદન-), ચોર્વા (ચતુર્વેદ-); જેમાં બેવડા બ્યંજનો રહેલા પાન્યા છે તેવી વાયવ્યપ્રાંતીય ભાષામાંથી: વચ્ચું, મચ્છી, મચ્છર; જેમાં મ્ નો વ્ થાય છે તેવી ભાષામાંથી: ગહું (ગોધૂમ-), ગોસાઈ (ગોસ્વામિન્-), મૂં સાથોસાથ મૂમી (મૂમિ-).

આ

§ ૮. પોતે સાહિત્યકીય ભાષા થઈ ત્યારથી માંડીને (અને સુદ ઋગ્વેદમાં એવા કેટલાંય સૂચનો છે કે તેની ભાષા તે વચ્ચતની બોલચાલની ભાષાઓ કરતાં વધુ જૂની ઉચ્ચારવિષયક (phonetic) ભૂમિકાને વ્યક્ત કરતી હતી તે અર્થમાં સાહિત્યકીય ભાષા થઈ ચૂકી હતી,) સંસ્કૃત ભાષાએ, સાહિત્યકીય લેટિન ભાષાએ પોતાની વંશજ

રોમન્સ ભાષાઓને પૂરા પાડ્યા તે પ્રમાણે, બોલચાલની ભાષાઓને વિદ્યુત્તાભરેલા શબ્દો ડહીલા લઈ શકવાને અલ્પ જથ્થો પૂરો પાડ્યા કર્યો. અને આમ પોતાનું મૂલ આવકનું સ્થાન ગમે તે હોય, તેવો શબ્દ એકવાર ભાષામાં ચલણી થઈ ચૂક્યો પછી તે સમગ્રપણે ભાષાને અસર ઉપજાવે તેવો ઉચ્ચારવિષયક ફેરફાર પામે છે; અને તેથી જે સમયે સાહિત્યકીય અને બોલની ભાષામાં ઉચ્ચારણનો તફાવત હજી થોડો હતો તે સમયના ડહીના લીધેલા સાહિત્યકીય શબ્દોનો ભેદ અત્યારે પામવો તદ્દન અશક્ય છે.

આમ છતાં દ્વિશ્વતિમધ્યગત (intervocalic) સ્પર્શ વ્યંજનો ધરાવતા શબ્દો અને આભા. દ્વિશ્વતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનો (stops)ના લુપ્ત થયા પછી ડહીના લેવાયેલા શબ્દો ચોક્કસા જુદા તરી આવે છે. આવા ધીરધારના જૂના ઢાલલાઓ તેવા શબ્દોમાં દેખાય છે કે જેના પ્રાકૃતમાંના પૂર્વજો સંસ્કૃતમાં એકવડો વ્યંજન હોય ત્યાં સાથોસાથ બેવડા વ્યંજન બતાવે છે,^{૧૧} (અલ્પવત્, આ અપવાદ કે ડ્યાં બેવડો સ્પર્શ વ્યંજન એકીમૂલ વ્યંજનયૂથ થાય છે, જેમકે સં. લગ્નિ સાથોસાથ પ્રા. લગ્નઙ < સં. લગ્નયિ) આ બેવડા વ્યંજનો એમ ડહા થયા કે તેઓ ડહીના લેવાયા તે સમયે ભાષામાં દ્વિશ્વતિમધ્યગત એકવડા સ્પર્શ વ્યંજનો નહોતા; અને જે પ્રમાણે ડહીના લીધેલા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવામાં તેનો (મૂલ) ઉચ્ચાર બરોબર મૂર્ત કરવા પોતાની ભાષામાંનાં તે ઉચ્ચારણો કે જે તેને મૂલ ઉચ્ચારણ મૂર્ત કરવામાં વધુમાં વધુ નજીકમાં લાગે છે (અથવા, કદાચ, યુક્ત ચોક્કસપણે બોલિયે તો જે તેને એની સાથે એકરૂપ લાગે છે) તેનો પ્રયોગ બોલનારો કરે છે, તે પ્રમાણે આ કિસ્સામાં ડહીના લીધેલા સંસ્કૃત શબ્દમાંના (પોતાની ભાષામાં અજ્ઞાત) એકવડા વ્યંજનને સ્થાને (પોતાની ભાષામાં તે સમયે જેમાં ઘણાં જાણીતાં ઉદાહરણો હતાં તે) બેવડા સ્પર્શ વ્યંજન બોલનારાઓ પ્રયોજ્યા હતા. ગુજરાતીમાં આવા શબ્દોના ઢાલલા આ છે: એક (પ્રા. અંક-સં. એક માંથી ડહીનો લીધેલો-નેપાળીમાં એક ની સાથોસાથ ઘેડતા તરીકે સૂચિત થાય છે), જિતવું (પ્રા. જિત-સં. જિત-), લાકડ (પ્રા. લકુડ-સં. લકુટ-જે નેપાળીમાં લડરા-લાકડી અને ગુજરાતીમાં લોડા-શિશુ તરીકે સૂચિત થાય છે), થોક (પ્રા. થાંક-સં. સ્તોક-, જે થોડું માં સૂચિત છે).

૫ શક્ય છે કે બેવડા વ્યંજન સાથે એકવડા વ્યંજનની આ સમાનતાના નમૂનાએ સંસ્કૃતમાં લ અને વ જેવા એકવડા અસ્પર્શ (continuant) વ્યંજનો બેવડા કરી ડહીના લેવામાં આવ્યા હતા. આવા શબ્દો તે હિન્દી જોવન (પ્રા. જાવ્વન-, સં. યૌવન-જેમાંથી હિંદીમાં તો *જોન શબ્દ ડહીની આવવો જોડ્યે), તેલ (પ્રા. તલ્લ-, સં. તૈલ જેમાંથી તો *તેલ ડહીની આવવું જોડ્યે.), એહવું (અવ. અંહવડં-જે અંહ ઉપરથી ફરી રૂપાંતરિત થયું છે, પ્રા. અંવ-, સં. એવ-). છેલ્લા બે શબ્દ (તેલ અને એહવું) નું બીજી રીતે પણ વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે-જે કાંઈક ઓછી શક્યતાએ *તૈલ્ય-, *પૈવ્ય-ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલા સમસ્યાવી શકાય.

^{૧૧} Grammatic der Prakrit:-વિશલ ૮૧૦, ૧૧૩; જોકે કર્તા જુદો સુલાસો આપે છે; શ્લોક: પૃ. ૧૦૫

§ ૯. જુદા અને પછીના ધરના ભગત, રગત (મક- , રક-) જેવા ઉછીના શબ્દો છે. અહીં સ્વરનું દ્વિ-હ્રસ્વસ્વરમધ્યગત પ્રક્ષેપ (anaptyctic insertion) (કે જેનાથી વક્તા તે વ્રક્ષતના અજ્ઞાત વ્યંજન-યુથને રજૂ કરવા માગતો હતો)—તે ઉમેરણે દ્વિશ્રુતિ-મધ્યગત અઘોષ (breathed) સ્પર્શ વ્યંજનના અસ્તિત્વને વ્યક્ત કર્યું. વધુ વહેલા સમયમાં આવા વધા દ્વિશ્રુતિમધ્યગત સ્પર્શ-વ્યંજનોને અસર કરી હતી તે દ્વિશ્રુતિ મધ્યગત અઘોષ સ્પર્શ વ્યંજનોને ઘોષ કરવાનું વલણ હાલમાં પણ પ્રચલિત હોવાને કારણે આવા ઉછીના શબ્દો (કે જેમાં માત્ર આવા સ્પર્શ વ્યંજનો જ ટકી શકે, તે)—માંના અઘોષ દ્વિશ્રુતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનો ઘોષ થયા. બેવડા વ્યંજનો એકવડા થઈ ચૂક્યા (જોકે, દાખલા તરીકે) નેપાળીમાં હજી તે પ્રચારમાં છે, ત્યારથી આ વલણ-નો અંત આવી ચૂક્યો છે.

સંજ્ઞાણ તત્સમ (તરીકેના વર્ગનો) શબ્દ (અથવા સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉછીનો લીધેલો શબ્દ) સંસ્કૃતથી સ્વરૂપે એ માટે વિભિન્ન ન થવો જોઈએ કે એ શબ્દ ભૂત-કાલમાં ઉછીનો લેવાયો હતો અને તેથી તેમાં ફેરફાર થઈ ગયો છે. સંસ્કૃત નમૂના પછી અમુક અંશે ફેરવાઈ જતાં એ તદ્ભવ (કે તજ્જન્ય શબ્દ)નું પરિણામ હોઈ શકે. ગુજરાતી ઉદાહરણ શોધું છે, કે જેમાં તદ્ભવ સોહયું ઉપર શોભત (તત્સમ શોભયું)ની અસર થવા પામી છે.

છેલ્લે, ઉછીનો લેવાતો હોય તે સમયે પણ તત્સમ શબ્દ સદાને માટે પોતાનું રૂપ રાખી જ મૂકે તેવું હોતું નથી, કારણ કે ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે, તે શબ્દને પોતાની ભાષાના ભાગ તરીકે કરી લેતા બોલનારાઓ પોતાની ભાષામાંના ઉચ્ચારણની નજીકના ઉચ્ચારણથી તેનો ઉચ્ચાર રજૂ કરે છે. આ પ્રમાણે ક્ષ કે આદિ વ ધરાવનારા હિંદી સં. શબ્દો આજે છ અથવા વ થી તત્સમ તરીકે જ રજૂ થવાના.

§ ૧૦. ઉછીના શબ્દો લેવામાં આવ્યા હતા તેવી સંસ્કૃત જ માત્ર સાહિત્યકીય ભાષા નહોતી. બૌદ્ધધર્મની સાહિત્યકીય ભાષા તરીકે રહેલી પાલિ બૌદ્ધોની ચઢતીના સમયમાં બોલચાલની ભાષાઓ ઉપર નિઃશંક રીતે અસર કરી હતી; પરંતુ અત્યારે ઉછીના પાલિ શબ્દોથી ઉછીના સંસ્કૃત શબ્દોનો ભેદ પાડી શકાય તેમ નથી.

જૈનધર્મની પ્રાકૃત ભાષા પણ અસર કરી હોવી જોઈએ. કદાચ આજ મથાળા નીચે રેળ (જૈ. પ્રા. રયળી, સં. રજની), વેળ (પ્રા. વયળ—, સં. વચન) મુકાવા જોઈએ, કે જે મૂળ તદ્ભવો તરીકે *રાળ, *વાળ તરીકે વ્યક્ત થવા જોઈએ.

અંતમાં, માટ-ચારણોની સાહિત્યકીય અને પરંપરાથી ડતરી આવેલી ભાષા પણ તેના શ્રોતાઓની ભાષાને રૂપ આપવામાં કેટલોક ભાગ ભજવ્યા વિના રહી શકી નહિ હોય.

૬

§ ૧૧ જે પ્રજા ઉપર પોતે વિજય મેલ્યો તેઓની ભાષાઓમાંથી પણ આર્ય આક્રમણ-કારીઓ પછીના શબ્દો લીધા હશે અને પોતાના વિજેતાઓની ભાષાઓ અપનાવતાં જિતાયેલી પ્રજા પોતાના કેટલાક શબ્દો રાખી મૂક્યા હશે, એવું પણ ચર્ચા હશે, પણ એ વિશે હજી સુધી કાંઈ પણ માહિતી મળી નથી. આ વિષયમાં ડૉ. વ્લૉકે જે સૂચના

કરી છે કે ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમાં દ્વિશ્વસિમધ્યગત વ્યંજનોની વાત છે તેમાં તો શ્રાવિહી એવી જ હકીકત છે, તે સૂચક છે.^{૧૨}

મોઢેથી મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓની અસર નીચે ફારસી અને અરબી ભાષામાંથી મોટો શબ્દસમૂહ ઊછીનો લેવામાં આવ્યો હતો; કાંઈક થોડેરો ફ્રેન્ચ અને ફિરંગી વેપારીઓ વાસેથી; અને નજીકનાં વર્ષોમાં હાલ સંખ્યાબંધ શબ્દો અંગ્રેજીમાંથી. ફારસી અને અરબી શબ્દો આ થરના જૂનામાં જૂના હોવાથી તેઓએ સ્વાસ કરીને અસ્થિરિત હ્રસ્વ સ્વરોની સામાન્ય સરલતા (નિરાદંબરતા—decoloration) કરી આપવામાં ભાગ ભજવ્યો છે.

સ્વરપ્રક્રિયા

§ ૧૨. આદિમ ભારતીય ભાષામાં નીચેના મૂલ સ્વરો અને સંધિસ્વરો હતા:
અ આ, ઇ ઈ, ઊ ઊ, ઇ, ઔ, ઐ, ઐ, ઐ, ઋ, ઌ.

અ. મમા. મૂમિકામાં જૂનામાં જૂના અવશિષ્ટ નમૂનાઓમાં પ્રાયઃ ફેરફાર ન પામેલી યૌ સ્થિતિમાં સાદા સ્વરો રહેલા મળી આવે છે. ઇ, ઐ, ઐ સંધિસ્વરો અને અય, અવ ઇ વર્ણસમૂહના એ ઓ થયા, જેનું બંને ઢાલલાઓમાં આમા. ના ઇ ઓ સાથે ઇકીકરણ થઈ ગયું. જોડાકરોની પૂર્વેના ઢીર્ઘ સ્વરો હ્રસ્વ થઈ ગયા.

સંસ્કૃતમાં ક્વચિત્ જ જોવામાં આવતો અને પછી તો માત્ર ઇક ઇ ક્રિયાપદ (કૂપ્)-ની રૂપપ્રક્રિયામાં ભાગ લેતો ઌ પ્રાકૃતમાં ઇલિ તરીકે આવી રહ્યોઃ કિલિત્—, કિલિત્ (સં. કૂપ્—, કૂપ્—).^{૧૩} અપ૦ કત છે તે કૂપ્—નહિ પળ *કલ્સ—ને સ્થાને પ્રયુક્ત છે. મૂલ ઌ રહેવા પામ્યો હોય ઇવો ઇક પળ શબ્દ ગુજરાતીમાં મળતો નથી.

ઘળે વહેલાંથી ઋ ઇ અ, ઇ કે ઊ તરીકે આવી મિષ્ઠ મિષ્ઠ વિકાસ વતાવ્યો છે. ઋગ્વેદમાં સ્વીકારાયેલી પ્રાકૃતભાષાવિષયક પ્રક્રિયાઓમાં, પ્રાયઃ જો કે અ તરીકે ઢતાં, ત્રળ સ્વરૂપે ઢેલા ઢે છે જ.^{૧૪}

આ વિષયમાં અશોકના ઊત્કીર્ણ લેખો અને સાહિત્યકીય ભાષાઓની પરીક્ષા કર્યા પછી ઢો. ઢલોક ઇવો મિર્ણય આપે છે કે ઋ કારનો વ્યાપક વિકાસ નૈકૃત્ય પ્રઢેશમાં અ હતો, ડ્યારે ઊત્તર અને પૂર્વમાં ઇ અને ઊ હતો.^{૧૫}

આ. મમા. મૂમિકામાં જે મહત્વનો ઇક માત્ર વીજો ફેરફાર થયો હતો તે અંત્ય ઢીર્ઘ સ્વરોને હ્રસ્વ કરવાનાં વળળને ઊધે હતો, કે જે (સિંધી સિવાયની) અવાંતીન ભાષાઓમાં અંત્ય હ્રસ્વ સ્વરની સાથોસાથ સરસી રીતે જ અદશ્ય થઈ ચૂક્યો છે. અપભ્રંશમાં અંત્ય ઢીર્ઘ સ્વરોને સ્થાને હ્રસ્વ સ્વરો જોવામાં આવે છે—અને આ પ્રક્રિયા પ્રાકૃત પિંગલ સુધી ચાલુ રહેવા પામી હતી.^{૧૬}

૧૨. હન્ડિયન ઇન્ડિકેરી, ડ્રં. ૪૮, પૃ. ૧૫૧—૪

૧૩. વિશ્વક, ડંઢ ૫૫

૧૪. વૈકરમાગેલ, ડંઢ ૫, ૧૬, ૧૫, ૧૪૬, ૧૭૨, ૨૦૮

૧૫. ઢલોક, ડંઢ ૩૦

૧૬. વિશ્વક, ડંઢ ૧૦૦

૬. જેમાંથી ગુજરાતી ડહોરી આવે છે એ આવાપ, મરાઠીની પૂર્વજ આવાપી એવ વતાવતાં, સ્વરભાર (stress accent) નો વિકાસ સાંખ્યો છે; આ સ્વરભારના કારણે જાન્ય. સ્વરપ્રક્રિયાના પછીથી થયેલા વિકાસમાં ગણ્ય ભાગ મજબૂતો છે. જો સ્વર લીધે હોય તો ઉપાંત્ય શ્રુતિ ઉપર, ઉપાંત્ય શ્રુતિ હસ્ય હોય તો તેની પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર, અથવા ઉપાંત્ય અ ને તે પૂર્વની શ્રુતિ હસ્ય હોય તો અંત્ય શ્રુતિથી મળતાં પૂર્વે વાજૂ પોથી શ્રુતિ ઉપર (પટલે કે-વે શ્રુતિના શબ્દોમાં પહેલી શ્રુતિ ઉપર) આ સ્વરભાર આવતો હતો.^{૨૦} આ હેમચંદ્રે જે અપભ્રંશનું વિવરણ આપ્યું છે તેમાં આ સ્વરભારની અસર આગ્યે જ જોવામાં આવે છે; પરંતુ-હ. સ. ૧૩૦૦ અને પછી માં-તેણે સ્વરપ્રક્રિયામાં ગણ્ય ફેરફારો કર્યા [જોવામાં આવે] છે. જેવા કે-અપત્યમ્, અરણ્યમ્, જામાતુ- > અવચ્છંડ, અરણ્ય > જૂપરા. વચ્ચું, રાન, જમાઈ.

૭. સ્વરપ્રક્રિયાના વિકાસનું બીજું મહત્વનું પગલું વેવડા વ્યંજનોને સ્થાને એકવડો વ્યંજન (simplification) થવાની પ્રક્રિયાને લીધે થયું હતું. એકવડા થયેલા વ્યંજનયૂથની પૂર્વના સ્વરનો વડલામાં લીધે થતો હતો.

૮. મ. મા. સમયના દ્વિશ્રુતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનોના લોપના પરિણામે (શબ્દોમાં) પુષ્કળ સ્વરો સામસામા (સંહિતામાં) આવી ગયા. આ છેક જૂપરાના ગ્રન્થોના સમય સુધી મોટે ભાગે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી; અને જૂપરાના સમયથી સ્વરોની સંધિ થવાની પ્રક્રિયા શરૂ થતી જોવામાં આવે છે: જેમ કે-

સં.	અપ.	જૂપરા.
રાજા	રાઆ	રા
પ્રતોલી	પઓલી ^{૨૧}	પોલિ
પિબતિ	પિઅહ	પીહ
દિવસ:	દિઅસુ	દીસ
બીજમ્	બીઅં ^{૨૨}	બી
	ઘોડઅહ	ઘોડાહ
	અણએહ	અનેહ

આમ છતાં અહ અને અહ હજી પણ જલ્લવાઈ રહ્યા હતા: જેમકે અપ. પવિસહ કરંતહ, જૂપરા. પહસહ કરંતહ.

૯. છતાં અમુક શબ્દોમાં સ્વરોની નિકટ સ્થિતિ (hiatus) વે સ્વરો સામસામા આવી રહે ને સંધિ ન થાય તેવી દશા) ય શ્રુતિ દાખલ કરીને દૂર કરવામાં આવી છે, જે ય શ્રુતિની અસર આજે (પણ) શ્રુતિગોચર છે: રજની, વચનમ્, નગરી; જૂપરા. રણી, વયણ, નયરી; ગુ. રેણ, વેણ, -નર.

જૂના દ્વિશ્રુતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનોના સ્થાનમાં જૈન પ્રાકૃત હાથપ્રતોમાં ય (લઘુપ્રયત્નર યકાર) લખેલો મળે છે. પરંતુ ગુજરાતીમાંના આવા મોટા ભાગના શબ્દો

૨૦. જુઓ નીચે સંદ ૧૫.

૨૧. પ્રો. ટર્નરે અહીં ભૂલ કરી જણાવે છે. અપ. માં પઓલિ અને બીઅં જોઈયે. -અનુવાદક

અંક ૧]

ગુજરાતી સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયા [૧૧

ઠમય સ્વરશ્રુતિની સાદી સંધિ થયાનું બતાવતા હોવાથી એ શક્ય છે કે જેઓમાં આવો ય કાર જોવામાં આવે છે તે શબ્દો સ્વરોની નિકટમાં આવવાની સ્થિતિને નિયમિત આ રીતે દૂર કરનારી બોલીમાંથી કાં તો ડહીના શબ્દો તરીકે આવેલા છે અથવા તો સાહિત્યકીય જૈન પ્રાકૃતમાંથી મળ્યા છે. સ્વરોની નિકટ સ્થિતિ (hiatus) જેમાંથી દૂર કરવામાં આવી છે એવા વધુ સંખ્યાના શબ્દો, નિયમ તરીકે વ શ્રુતિ સાથે, બતાવવાનું વલણ મરાઠીમાં છે.^{૧૯}

૫. છેલ્લે, અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વધા જ અંત્ય અને અસ્વરિત હસ્ત સ્વરોનો લોપ થયો છે,^{૨૦} અને બાકી રહેલા સ્વરોની નિકટમાં આવતાં સંધિ થઈ ચૂકી છે: અઃ > એ, અઃ > ઓ. સંધિમાંથી થતા દીર્ઘ સ્વરો જ્યારે અસ્વરિત હોય છે ત્યારે હસ્ત થઈ જાય છે. ઈ, ઉ જ્યારે અસ્વરિત હોય છે કે તેઓની પછી બે વ્યંજનો (જોડાક્ષર) આવેલા હોય છે ત્યારે હસ્ત બને છે.

૬. છેક હમણાંના સમયમાં આઈ, આઝ ના ઐ, ઔ થયા છે; જેમ કે માઈ [મૈ], સાઠ [સૌ].

§ ૧૩. આમ ગુજરાતી પ્રક્રિયામાં નીચે પ્રમાણેના સ્વરો આવી રહે છે: અ આ, ઈ ઈં, ઉ ઊ, ઍ (હસ્ત), એ (દીર્ઘ), ઓ (હસ્ત) ઓ (દીર્ઘ), ઐ (હસ્ત વિવૃત), ઔ (દીર્ઘ વિવૃત), ઋ (હસ્ત વિવૃત), ઌ (દીર્ઘ વિવૃત), ઐ, ઔ, ઐ. ^{૨૧} હસ્ત સ્વરો પોતાને લગતા દીર્ઘ સ્વરો કરતાં જરા વધુ સુહા (open-vyakt) હોય છે. અ [હસ્ત] છે. પ્રાંતિક બોલીની દૃષ્ટિએ જોતાં, ધ્યાન કરીને ઉત્તરમાં^{૨૨} આ ને સ્થાને ઐ (દીર્ઘ વિવૃત), ઈ ને સ્થાને ઐ (હસ્ત) અને ઉ ને સ્થાને ઐ (હસ્ત) જોવામાં આવે છે.

૧૯ વિશ્વલ, શ્લોક ૧૮૭; શ્લોક, શ્લોક ૫૪, ૫૫

૨૦ પ્રો. ટર્નરનો આશય અહીં આ શબ્દોથી સ્ફુટ થાય છે તે એ છે કે ગુજરાતી શબ્દો પદાંતે આપણે જેને લઘુપ્રયલ અકાર કહીએ છીએ, જેને શાંત કે દ્રુત પળ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યો છે, તે અકાર હ્રસ્વ જ થયો છે. મને લાગે છે કે આ વિધાન ઘોર નથી. હ્રસ્વ અકાર અને લઘુપ્રયલ અકાર વચ્ચે ભેદ છે; હ્રસ્વ અ સર્વથા હ્રસ્વ હોય છે. “વસ્તી”માં છે તેવો સકારમાંનો અ; જ્યારે લઘુપ્રયલ અકાર પોતાનું અસ્તિત્વ રાખે છે “ચોપડી”માં છે તેવો પકારમાંનો અ. એ શબ્દનું વ. વ. થતાં ચોપડિયામાં પ માંનો અકાર પૂર્ણપ્રયલ છે. તે જ રીતે અંત્ય લઘુપ્રયલ અ પૂર્ણપ્રયલ અમુક સંયોગોમાં બની જાય છે; રામ, પળ રામ જ : આ બંનેમાં સ્પષ્ટ થતા મ માંના અકારને સરસાવવાથી આ વસ્તુ સમજાશે.

પ્રો. ટર્નરે આ ગ્રંથમાં અકાર નથી એમ ગણીને જ જોડણી કરી છે. ગુજરાતી જોડણી કરતાં એ એ વ્યંજન આલો લક્ષીને જ લખ્યો છે. જ્યાં તેવા પ્રસંગમાં મતભેદ હશે તે અવશ્ય તે તે સ્પષ્ટે બતાવવામાં આવશે.

—અનુવાદક

૨૧ પ્રો. ટર્નરે સ્વરોના વિષયમાં સૂચ આંચ કરી આપી હસ્ત-દીર્ઘ સાદા એ-ઓ અને હસ્ત-દીર્ઘ વિવૃત એ-ઓ નો ત્યાલ આપ્યો છે. તેણે છેલ્લે આપેલી ઔ (oi) આ ધ્યાન સેવે છે. આ કેવી રીતે લેખનમાં વ્યક્ત કરવો, એ અઘરું છે. યક જ સ્વરચિહ્નની અપેક્ષા હોઈ અહીં ઔ વે અવકી માત્રાથી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

—અનુવાદક

સ્વરારોહ^{૧૧}

§ ૧૪. વૈદિક સમયમાં પણ સ્વરારોહની માત્રુ. પ્રક્રિયાને સ્થાને આવતી આભા. પ્રક્રિયા એ અમુક આભાસસામ્યમય જીવન (extention) મેલવ્યું હતું.^{૧૨} મમા. ઉચ્ચારણના ફેરફારોનું ગણ્ય પ્રમાણમાં આભા. પ્રક્રિયાના સ્વરૂપને ફેરવી નાવ્યું.

આભા. માં

— અ આ

ઇ એ ઐ

ઉ ઓ ઔ

ઋ અર્ આર્

મમા. માં

અ આ (હસ્ત) કે આ (દીર્ઘ)

ઇ ઈ કે એ

ઉ ઊ કે ઓ

ઇ ઉ અ, અર્ કે અ + બેવડો વ્યંજન, આર્

છતાં, ભાષાના બંધારણમાં સ્વરારોહ હજી પણ ચાલુ (active—સજીવ) તરીકે રહેવા પામ્યો હતો; જો કે તેના પ્રયોગ (applicatian) ની જીવિતતા (extent) ગણ્ય રીતે ઓછી થવા પામી હતી. જ્યાં એ અત્યંત સામાન્ય રીતે વ્યક્ત થતો હતો, ત્યાં તે સાદાં અને પ્રેરક ક્રિયાપદો વધે રહેલા આરોહના તફાવતમાં હતો. આભા. નમૂના અ : આ, ઉ : ઓ આજ દિવસ સુધી જલવાઈ રહ્યા છે; જેવા કે સરવું (અકર્મક), પસરવું (અકર્મક), મરવું : સારવું (સકર્મક), પસારવું (સકર્મક), મારવું; ડુશવું : દોહવું. અ : આ—માલાને બે રીતે મુશ્કેલી ડમી થવા પામી છે : (૧) એક તો બે વ્યંજનોની પૂર્વે આવ્યો હોય ત્યારે આભા. અ દીર્ઘ થવાથી; દા. ત. તાપવું (તાપ્યતિ) : તાવવું (તાપયતિ), ફાટવું (સ્ફાટ્યતિ) : ફાડવું (સ્ફાટયતિ), કે જ્યાં સ્વરના ફેરફારથી નહિ, પણ વ્યંજનના ફેરફારથી વ્યવહારને અત્યારે અસર થતી માલુમ પડે છે; (૨) બીજું,—આપય—એ પ્રેરકના પ્રત્યયને ચાલુ રાખવાથી; દા. ત. કરવું (કરોતિ) : કરાવવું કાં રાપયતિ, પ્રા. કાં રાવેઈ, જે રૂપ કારયતિ ને સ્થાને છે), નાસવું (નશ્યતિ) : નસાડવું (વધુ નવા પ્રેરકના પ્રત્યયવાળું રૂપ).

આમ છતાં, આ વ્યવહાર સખેત બલ તરીકે રહેવા પામ્યો છે, એવી રીતે કે અકર્મક ક્રિયાપદની નિશાની તરીકે અ અને સકર્મક ક્રિયાપદ (થવા)ની નિશાની તરીકે આ ગણવામાં આવ્યો છે; અને પરિણામે સારવું : સરવું વગેરેના આભાસસામ્યને અનુસરી પાઠવું (પાલયતિ) ના સહ્યાર્થે પ્રયોગે પઠવું જેવાં નવાં રૂપાલ્યાનો ડમ્યાં થયાં છે.

શેલ (ધોવાનો પથરો—શિલા, શૈલ્ય—), મોલ (મૂલ, મૌલ્ય—), મોતી (મુક્તા, મૌક્તિક—), સોઈ—દરજી (સૂચી, સૌચિક—), કોઠ (પાલિ. કોઠ—: કુઠ—કૌઠ—), પોથું (પુસ્તક—), મોથ (મુસ્તા) જેવાં નામોનો આધાર કાં તો આભા. મૂલશબ્દો ઉપર છે, કાં તો તેઓ બીજા શબ્દોના આભાસસામ્યે બંધાય્યાં છે. પછીના ટાંચલાઓમાં સાહિત્યકીય વૃદ્ધિનાં રૂપો સંસ્કૃતીકરણ પામેલા મમા. ના શબ્દો થશે. શેલ અને મોલ (ઠ—વાળાં, નહિ કે ઠ—વાળાં રૂપો)નો આધાર કોઈ પણ રીતે —લ્ય—ધરાવતાં રૂપોના ઉપર છે.

^{૧૧} સ્વરારોહ એ મુળ-વૃદ્ધિનાં રૂપો બતાવે છે. આભા. માં એ છે, જ્યારે મમા. માં એ શિથિલ થઈ અન્ય રૂપે આવી રહે છે.

ઞકારને સ્થાને અ, ઇ કે ઊ થવાના પેરપારે અઃઆ, ઇઃએ, ઊઃઓ ના નમૂના પ્રમાણે સંસ્થાપ્ય નવાં આભાસસામ્યે થયેલાં રૂપો આપ્યાં છે.

અઃ આઃ -

મૃત -> મટ -ઃ માટ - (માઢ < સ્ત્રી. > છિનાઢાથી મઢતો નવો)

વૃત -> વટ -ઃ વાટિ - (વાઢ < સ્ત્રી. > કાંઢા વગેરેથી કરેલી વાઢ)

ઇઃ એઃ -

ગૃહ -> ગ્રા. ગિહ -ઃ ગેહ -.

ગૃહાતિ -> ગ્રા. ગિપ્હઃ. ગ્રા. ગેપ્હઃ. (ઘરણ [ગ્રહણ -] જેવા શબ્દ જેમ રકાર ધરાવતાં બીજાં રૂપોની અસરને લીધે ઞકારને સ્થાને ર આવતાં ઘેરું એ રૂપ પણ કદાચ ડતરી આવે.)

✓ *સૃત્ - (:ગોથિક સ્કિલ્ડસ્) > સિટ્ઃ. સેટ ગામ (સેઢ - સેતી, જે સેટ (ક્ષેત્ર) ની સાથે થયેલી સોટી અસરથી થયેલ જણાય છે.)

ઊઃ ઓઃ -

*સ્ફૃત્ - (જર્મન સ્ફાલ્ટન) > સ્ફુચ્યતે (ફુટું) : સ્ફોટયતિ (ફોડું).

સ્વરભાર

§ ૧૫. સામાન્ય રીતે ગુજરાતી ભાષામાં [સ્વર] ભાર^{૧૫} કાં તો ઉપાંત્ય શ્રુતિ ઉપર પડે છે, અથવા તો અંત્ય શ્રુતિ દીર્ઘ હોય અને તે સં. દીર્ઘ શ્રુતિ ઉપરથી ડતરી આવી હોય તો તે અંત્ય શ્રુતિ ઉપર પડે છે (- વે મમા. હ્રસ્વ સ્વરોના જોડાવાથી થયેલા અંત્ય આ, ઈ, ઊ, એ, ઓ ઉપર સ્વરભાર હોતો નથી; અને સ્વરેસ્વર આ સ્વરો પૂરેપૂરા દીર્ઘ નથી), ડા. ત. સંસારાં, કેમલ, કરૂર, વર્ણાળ. ઉપર (સંઢ § ૧૨ ઇ માં) ચતાવવામાં આવેલા સ્વરભાર (stress accent) માંથી આ સ્વરભાર (accent) ડતરી આવ્યો છે, જે સ્વરભાર (stress accent) વૈદિક સમય અને ઈ. સ. ૧૩૦૦ એ વેના ગાઢામાં ક્યાંક અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવો જોઈયે; કેમ કે ઈ. સ. ૧૩૦૦ થી સ્પષ્ટ રીતે તેની અસર જોઈ શકાય છે.

આભાસસામ્યને લગતી સ્થાનઅટ્ટતાને કારણે એનો ડઙ્ગવ થવાની સંભાવના છે.

(૧) નામ કે ક્રિયાપદનાં રૂપાલ્પાનોમાં તે એકની એક શ્રુતિ ઉપર રહે છે; જેમ કે જીવામિ (જીવસિ, જીવતિ ને અનુસરી) > જૂપરા. જીવં, ગુ. જીવું; ઘોંટકાનામ્ (ઘોંટકાઃ વગેરે > ઘોંટાં, ગુ. ઘોંટાં અવિહત વ. વ. તું અંગ, - ને અનુસરી). એ જ રીતે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ જીવં વગેરેને અનુસરી જીવં છે; પહેલીના ઘોંટાં વગેરેને અનુસરી છઠ્ઠી ઘોંટાર્ના.

(૨) આ પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે વળાંકારાં ક્રિયાપદોમાં આદિ શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર આવતો હોવાને કારણે, દીર્ઘ મધ્યશ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર ધરાવનારાં કેટલાંક ક્રિયાપદોમાં

^{૧૫} આ સ્વરભારના અસ્તિત્વ અને મૂળની સંપૂર્ણ હકીકત માટે જુઓ ટર્નર J R A S. એપ્રિલ ૧૯૧૬, § ૧૮૪૧. સરસ્વતી નવી રા. ગો. માંઢારકર સારક ગ્રંથમાં બ્લોકનો લેખ : ' A propos de l'accent d'intensité en indo-aryen, ' પૃ. ૩૫૬.

સ્વરભાર વધતીને આદિ શ્રુતિ ઉપર સ્વચ્છો છે; દા. ત. કિનિશ્યતિ > *વર્ણસ > વર્ણસ (પછી લઘુપ્રયજ અકારવાળું રૂપ) વર્ણસ; ઇ પ્રમાણે ઉપજતું (ઉત્પદ્યતે), વઙ્ગતું (વિલ-મ્યતિ), પરચતું (પરીક્ષતે), ઓઙ્ગતું (અપલક્ષતે), ઓઙ્ગતું (અપલમ્બ-), પ્લટતું (પલટ્ટર), યનાથી ઝલટું અફાઙ્ગતું (આસ્ફાલ્યતિ). આ કેરફાર નિઃશંક રીતે આગલ ચાલુ રહેવા પામ્યો છે, તે ઇ રીતે કે (૧) ઓસરતું (અપસરતિ), વિસરતું (વિસરતિ), સાંભરતું (સંસરતિ), ડંચરતું (ડચરતિ) વગેરે પ્રકારનાં ઉપસર્ગવાળાં ક્રિયાપદોમાં સામાન્ય પ્રકારે ઉપસર્ગ ઉપર સ્વરભાર આવતો હતો, અને (૨) જે ક્રિયાપદો સ્વરભારનો સ્થાનપલટો (shift) બતાવે છે તે અકર્મક બન્યાં છે (સરસાવો બીજી બાજુ ઇ અફાઙ્ગતું; આ સકર્મક છે અને મૂળના સ્વરભારને સાંચવી રાખે છે;) અને તેથી આ નો અ થઈ જાય છે તે પ્રક્રિયા સકર્મક અને અકર્મક ક્રિયાપદોના સામાન્ય રચક સિદ્ધાંતની સાથે શામેલ બની જાય છે.

(૩) વાઙ્પ (વાલ્પ-), કાઙ્પ (*કાલ્પ-) ઇ શબ્દો વાલ્- , કાલ્- ના સ્વર-ભારને સાંચવી રાખે છે. વાંજ (વાળિજ્ય-) જો તત્સમ ન હોય તો તેના ઉપર વાળિયા (વાળિજ-) ના સ્વરભારની અસર થવા પામી છે. અંણ (અણિચ્છા), અંણ (અલક્ષ) માં અંણસળ (અનશન) વગેરેનો સ્વરભાર છે, અને તે ઉપરાંત તેઓને અર્થ સચવાઈ રહે તે માટે આદિ શ્રુતિ સાંચવી રાખવાની આવશ્યકતાની પણ અસર થઈ છે.

પટલું સર્લ કે ગુજરાતી ભાષાની પહોળી મરાઠીને જુદા જ પ્રકારની સ્વરભારપ્રક્રિયા-પ્રધાનપણે આદિ શ્રુતિ ઉપર જ સ્વરભારવાળી-હતી. આવી જ કોઈ સ્વરભારપ્રક્રિયા-વાળી ભાષાઓમાંથી અંકર્તા (અલ્ક-), તિરંછું (તિરશ્ચ-), કંઢર્ણ (હિં. દ્ર. કંઢુચ્છર્ણ) જેવા શબ્દો ડહીના મળ્યા હશે.

જે નામોના સમાસમાં પહેલા શબ્દનો સ્વરભાર વધુ પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યો હોય છે. દા. ત. રાઈડ, જૂપરા. રાઈડ (રાઈક્રૂટ-), સિંહાત, જૂપરા. સિંહટ (સિંહપુત્ર-), ફર્કાધી, જૂપરા. ફલવધી (ફલવર્ધિકા), દેસર્ટા, જૂપરા. દેસવટ (દેશ-વૃત્ત).

આગંતુક અનુનાસિકતા

§ ૧૬. થુ વહેલાના સમયથી સ્વરોને કંઠ બાજુનું તાલતું (કે લાલી velum) અપૂર્ણ રીતે ડંચું કરીને ઉચ્ચારવાનું વલણ જોવામાં આવે છે, જેનું પરિણામ ઇ આવે છે કે સ્વર સાનુનાસિક બની જાય છે. અશોકના શિલાલેખોમાં દીર્ઘ કે હ્રસ્વ સ્વર અનુસ્વાર સાથે લખેલો મળે છે, તે આ વલણને બતાવતો ગણી શકાય. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં “અનુ-સ્વાર+સ્પર્શબંધન (stop)” ના જણા દાસલાઓ મળે છે, જે બંધનસમૂહ અને ખાસ કરી “ર+બંધન” સાંચવતા સમૂહોના પરવર્ણસાદ્ર્ય (assimilation) નું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં હાલ પ્રચલિત છતાં અનુનાસિક કરવા તરફનું વલણ બીજી મધ્યા. ભાષાઓ કરતાં ઓછું દેખાય છે. સામાન્ય રીતે કહિયે તો તેવા જ શબ્દોમાં આ આગં-તુક અનુનાસિકતા જોવામાં આવે છે કે જે શબ્દો બીજી ભાષાઓમાં તેવા સ્વરૂપવાળા મળે છે અને પ્રાકૃતમાં દાસલ થયેલા છે; જ્યારે બીજી બાજુ ગુજરાતીમાં તેવા સંસ્વારબંધ

શબ્દોમાં અનુનાસિકતાનો અભાવ છે, જે શબ્દોમાં કેટલીક અથવા ત્રીજી ત્રીજી ભાષાઓમાં અનુનાસિકતા છે.

આ પ્રમાણે અનુનાસિક સાથે : મૈંજાર (માર્જાર - , પ્રા. મંજાર -), વાંકું (વક્ર - , પ્રા. વંક -), આંસ (અક્ષિ -), પાંસ (પક્ષ - , પ્રા. પંસ -), આંસુ (અશ્રુ - , પ્રા. અંસુ -), ઝંકું (ઝક -), ઝંટ (ઝટ -), ઝાંકું (ઝદંયતિ). આમાંનો છેલ્લો શબ્દ માત્ર મરાઠી અને ગુજરાતીમાં સાનુનાસિક છે.

અનુનાસિક રહિત : માંગું (માર્ગતિ), માજું (માર્જતિ) : સાપ (સર્પ -), કાકડી (કર્કટિકા), સાતું (સત્ય -), ઓઠ (ઓઢ -), ઝડું (ઝર્વ -).

૫ રીતે સાદા દીર્ઘ સ્વરોમાંની આગંતુક અનુનાસિકતા ગુજરાતીમાં ઓછેરી પ્રચલિત જોવામાં આવે છે; દા. ત. મેંસ (મહિષી), બાંહ (બાહુ -). મરાઠી વિશેનો પ્રશ્ન ડૉ. ડ્લોકે વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે.^{૧૭}

સ્થિતિ શ્રુતિમાંના સ્વરો

આમા. સિવાયની અન્યત્ર વ્યક્ત શ્રુતિઓમાં ણે, ઔ, ઋ આ સ્વરોમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. ણે ઔ ના એ ઓ થાય છે, જે આમા. ના ણ ઓ સાથે મેલ લાય છે.

અ

ઋણ (ક્ષણ -), ગહું (ગહ -), કમઠ (કમલ -), કરવું (કરોતિ), સસરાં (શ્વશુર -), દહીં (દ્રાધિ), સહિયર (સહી), જઠવું અકર્મક (જ્વલતિ), જણવું (જનયતિ), સસાં (શશ -).

જૂપરા. ના શબ્દોમાં ય્યાં ડૉ. ટેલિસટોરી અ માંથી ઇ કે ઓ થયાનું કહે છે ત્યાં ગુજરાતીમાં અ દેખાય છે. આ વિકારવાળાં ઘણાં સ્વરાં જૂપરા. નાં ઉદાહરણોનું અમુક સ્થાન પરિસ્થિતિથી સમાધાન કરી શકાય છે. તિજહ, ધિન, ક્ષિત્રિ (સ્વજ - , ધન્ય - , ક્ષત્રિય -) તત્સમ શબ્દો છે; ઋણ ૫ તત્સમ ક્ષણ માંથી *ક્ષિણ થઈ તેની અસરે આવ્યો સંભવે છે. ગિઠ < ગઠ > ૫ કદાચ સ્થિતિ ઉચ્ચારણને કારણે હશે (સરસ્વાતી : હિં. [ગિઠ] = ગયા); જિનિઠ > જનિઠ માં પછીની શ્રુતિના ઇ નું કારણ છે. માત્ર ઇન્ડ (અન્ડ -) અને ગિણ (ગણયતિ) માટે કાંઈ પણ સ્થૂલાસો મઠી શકતો નથી. તેમ છતાં ગિણ માંનું ધ્વનીકરણ હિં. ગિનના (ગુ. ગણવુ, નેપાળી. ગનવુ ઉપરાંત) માં દેખાય છે. ડૉ. ટેલિસટોરી નોંધે છે કે મારવાડીમાં આ જૂપરા. ઇ < અ સચવાઈ રહ્યો છે. અ ની સાથોસાથ ઇ નું હોવું ત્યારે બોલીઓના મિશ્રણને કારણે હોઈ શકે. ૫ જ રીતે ઓ < અ ૫ ઓઘ્ય વર્ણના અસ્તિત્વને કારણે હોઈ શકે. ગુજરાતી ભાષામાં તો એકધારી રીતે અ દેખાય છે.

આ

મૈંજાર (માર્જાર -), નામ (નામન -), જાણવું (જ્ઞાતિ), નાસ (નાશ -), વ્યાખા (વ્યાખ્યાન -), માઈ (માતૃ -), તાવવું (તાપયતિ), વાઢૂ (વાલુકા), પસાઈ (પ્રસાદ -).

૨૬ પ્રો. ટર્નર આ બે શબ્દોમાં નિરનુનાસિકતા જુદા છે, પણ માંગું-માંગું એમ વિકલ્પ હાલ પ્રચલિત છે, તો માંજવું સાનુનાસિક જ મળે છે.

કેટલાંક ક્રિયાપદોનાં સ્થરિત શ્રુતિમાં આ (= સં. આ અથવા અંગ્રજનસમૂહ પૂર્વનો અ) - ને સ્થાને જુ. અ મળે છે. મોટે ભાગે આ સકર્મક ક્રિયાપદો હોય છે અને સરવું જેવા પ્રકાર ઉપરથી આ ને સ્થાને અ થઈ સંસ્કાર પામેલાં છે : સારવું (સારયતિ); વા. વ. ધસવું (ધક્ષતિ), ધસવું અકર્મક (ધર્વતિ), વસવું (ધર્વતિ) આ ક્રિયાપદો કર્મણિ વસાવું - ની અસરથી કદાચ થયાં હશે. અકર્મક ક્રિયાપદોમાં અ ને સ્થાને આ મુકાવાનું મરાઠી ભાષામાં બહુ સામાન્ય છે.^{૧૮}

ડો. ટેલિસટોરી^{૧૯} < આ બતાવતા જૂપરા. ના શબ્દો નોંધે છે : વિમળં (*દ્વિમા, - નક -), વીનવદ્ (વિજ્ઞાપયતિ), સદ્ (શતાનિ); માપ બતાવનાર વિમળં માં ઇ ક્યાંકથી ડહીનો મઠ્ઠાનો શક રહે છે. વીનવદ્ સં. વિજ્ઞાપયતિ માંથી આવ્યો છે, અને સઆઈ ને સ્થાને આવતો સદ્ ઇ તેના ઇ. વ. ના રૂપ સડં (શતમ્) ને લીધે છે.

ઇ

સિર (શિરસ્-), ^{૨૦}છિણવું (છિનતિ), ^{૨૧}વિણવું (વિનયતિ), ચિર (ચિર-), ચિણવું (ચિનોતિ), ટિઝાં (તિલક-), વિમઝ (વિમલ-), વિણ (વિના), પિસવું (પિનદિ, પિપતિ).

લિસવું (લિખતિ) તત્સમને સ્થાને લસવું ઇ કદાચ, જેમાં પ્રથમ શ્રુતિ અસ્થરિત હોય છે તેવાં રૂપોની અસરને લીધે હોય.

ઈ

બી (બીજ-), હીળ (હીન-), શીઠ (શીલ-), સીર (ક્ષીર-), દીર્વા (દીપ-), કીર્ડા (કીટ-), અહીર (આમીર-), નીઠું (નીલ-), પીઢવું (પીડયતિ), જીરું (જીર-), શીમ (સીમા).

ઉ

કુઠ (કુલ-), ધુણવું અકર્મક (ધુનોતિ), ઊર (ઊરસ્-), સુર (સુર-), મુસઠું (મુસલ-), પુઢી (પુટિકા-), ^{૨૨}સુવવું (*સુપતિ, પ્રા. સુવદ્).

ઝ

ઘૂઠ (ઘૂલિ-), મૂઠ (મૂલ-), જૂ (યૂકા), ઝળું (ઝન-), ઝસ (ઝવ-), કપૂર (કર્પૂર-), મજૂસ (મઝ્જૂષા), સૂરું (શૂર-), રૂઢું (રૂપ-), જૂઢું (યુત).

ઘ

= આમા. ઘ : મેહ (મેઘ-), નેહ (સેહ-), મેઠવું (મેલયતિ), તેળ : જૂપરા. તેળઈ (તેન), છેડાં (છેદ-), દેસ (દેશ-), મેવ (મેદ-).

= આમા. ઘ : મેરુ (ગૈરિક-), કેશુઢાં (કૈશુક-). ઈ ઇ < એ જેવાં કે ફેળ ઉપરાંત ફીળ (ફેન-), દિર્ઘર (દૈવર-), ઇનો છુલાસો મઠી શકતો નથી.

૨૮ પ્રો. ટર્નેર : JRAS., એપ્રિલ, ૧૯૧૬, પૃ. ૨૩૮

૨૯ ઇન્ડિયન ઇન્ટિકેરી, ઇ. ૪૩, પૃ. ૫

૩૦ ટર્નેર આપેલ છિણવું અલગે છળવું તરીકે વ્યાપક છે; જ્યારે વિણવું ઇ વિનયતિ માંથી નહિ પણ વિચિનોતિ માંથી યોગ્ય છે.

૩૧ સુવવું નહિ પણ આપણે ત્યાં સૂવું છે.

ઓ

= આમા. ઓ : બોઠું (બોલયતિ), રોઠું (રોદતિ), સોસ (શોષ -), દોહું (દોહ-યતિ), ઘો (ગોધા), લોહી (લોહિત -), ગોરસ ગોરસી (ગોરસ -), મોહું (મોહયતિ), કોસ (ક્રોશ), ગોઠ (ગોઠ -), ઘોડાં (ઘોટક -), છોડું (છોટયતિ), થોડું (સ્તોક -), દોર (દોરક -).

= આમા. ઔ : ગોરં (ગૌર -), ધોયું (ધૌતિ), કોઠી (કૌલિક -), પોઠી (પૌલિ -), ચોર (ચૌર -), ઓસડ (ઔષધ). § ૧૪ ના શબ્દો પણ અહીં સરસાવો.

ઋ

§ ૧૮. આપણે ત્યાં મળતાં જૂનામાં જૂનાં લિખિત સાધનોનાં^{૨૨} સમયથી આમા. ઋ સ્વરનો વિકાસ ગૂંચવાયેલો છે. મમા. માં એ અ ઇ કે ઊ રૂપે દેખા દે છે. ડૉ. બ્લૉક પ્રમાણે મોટે ભાગે આથી વિક્રિયા હતી : નૈર્ઋત્યમાં ઋ > અ; ઉત્તર અને ઈશાનમાં ઋ > ઇ, અથવા ઓછા વર્ણની હાજરીમાં ઊ. જૂના સમયથી, આમ છતાં ચાલુ લેવડ-દેવડ થવા પામી છે, અને થઈ હાલની ભાષાઓમાં આ ત્રણે પ્રકારના વિકાસના વાસ્તવ્યો મળી આવે છે. પરંતુ આ વિષયમાં ગુજરાતી નૈર્ઋત્ય યૂથમાં સમાવિષ્ટ થાય છે એમ સિદ્ધ કરવામાં ડૉ. બ્લૉકની કદાચ ભૂલ થાય છે. પ્રધાનપણે અ-પ્રક્રિયાને બતાવતી ગિરનારમાંના અક્ષોકના ઉલ્કીર્ણ લેખોની ભાષા એમના મતને ટેકો નહિ આપી શકે; કેમકે ઉપર (§ ૪ માં) બતાવ્યા પ્રમાણે શક્યતા છે ત્યાંસુધી^{૨૩} એ ભાષા ગુજરાતીની પૂર્વજ ભાષાનું પ્રતિનિધિત્વ આપતી નથી.

એથી ઊલટું (નિઃશંક રીતે શૌરસેની પ્રાકૃતની જેમ) ગુજરાતીમાં પ્રધાન પ્રક્રિયા ઋ > ઇ, ઊ ની છે; દા. ત. વીછી (વૃશ્ચિક -) : જેમાંથી મરાઠી વિંચૂ અવતરેલો માનવામાં આવે છે, તેમાં વાયવ્ય સરહદની બોલીઓમાં પ્રા. વિહુઅ - ને મળતો પ્રત્યય તરીકે ઊ દેખાય છે; જેને લીધે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતી વીછી શબ્દ તો વાયવ્ય સરહદની બોલીમાંથી લેવામાં આવ્યો નથી; લાઘ - (લઘ -) ને પડછે - ધ સહિત કીધું (કૃત -), મહીરં (*માતૃગર્હકમ્ > *માઙ્ગરહરં), આ વાયવ્ય સરહદની બોલીઓમાં મળતા નથી; દીઠું (દટ -); વુઠું (વૃટ -); હૈયું, હૈડું, જૂપરા. હૈડડં (હૃદય -) એ અપ. હિઅ - માંના અ અને ઇ ના વ્યત્યયથી વધારે જૂના હૈઅ - ડ - ને સ્થાને છે.

અ-પ્રક્રિયા બતાવતા સંસ્થાબંધ શબ્દો અમુક સ્વાસ અર્થથી પ્રયોજાય છે, જ્યારે ઇ ઊ ધરાવતા શબ્દો પોતાનો સામાન્ય રીતે મૂળ અર્થ વધુ પ્રમાણમાં સાંધી રાખે છે. આ બીજા વર્ગમાંથી લેવામાં આવ્યા હોય તેના કરતાં પ્રથમ વર્ગમાંથી લેવામાં આવ્યા હોય તેનું વધુ બતાવે છે; દા. ત. મડડું (મૃત -), પળ મુર્ડા (મુંડડું એ અર્થસંકોચનું પરિણામ છે); પાડું (પૃષ્ઠ -), પળ પૂઠ.

સંસ્થાબંધ અન્ય શબ્દોમાં, અસ્થિરિત શ્રુતિવાળા સ્વરની સ્થિતિ આપણને નિર્ણય કરવામાં મુશ્કેલી ડાસી કરે છે કે પ્રક્રિયા ઇ ની હતી કે અ ની, દા. ત. નિવડડું (વૃત -),

૨૨ બ્લૉક, §§ ૧૩, ૨૧, અને ત્યાં નિર્દિષ્ટ સાહિત્ય.

૨૩ સ્નેહાર્ડ, ૨, પૃ. ૩૩૦

૩.૧.૩.

દેવહ (વૃતિ-), વર્હ (વૃત-). છેલ્લે, સંસ્કારબંધ શબ્દોમાં અ ય અર્-સ્થાને આવ્યો હોય, નહિ કે ઋ ને સ્થાને. આ નિમ્ન સત્યને સ્વીકૃતિ સ્પષ્ટ છે કે વાચ્ય સરહદની બોલીઓમાં અ યન જોવામાં આવે છે; દા. ત. ઘસતું (ઘર્ષતિ), ધણ ઘીટ (ધૃષ્ટ-), મૌ (મૃદુ-), પોહતું (પૃથુલ-) માં બે ઓછા વર્ણો વચ્ચે ઊ ની અ તરફ અવિક્રિયા (dissimilation)નું સામાન્ય હિંદી તરફ દેખાય છે.

શબ્દારંભે આવેલા ઋ ને સ્થાને રિ દેખાય છે. અ, ઇ, ઊ < ઋ આમા. ના અ, ઇ, ઊ માં એક્ય સાધી લે છે.

રિ : રિશ્તું (ઋષ્યતિ), પારખી (*પાપ-ઋદ્ધિ- : પાપ-ર્દિ-), ઊઝીનો શબ્દ રોંછ (ઋઘ્ન-).

ઈ : વીલી (વૃશ્ચિક-), દીઠું (દૃષ્ટ-), દિશતું (દૃશ્યતે), મહીરું (*માતૃગર્હકમ), શિયાઠ (શૃગાલ-), મીંગારી (મૃજ-), મીઠું (મૃષ્ટ-), શીંગ (શૃંગ-), ગીધ (ગૃધ્ર-), હૈટું (હૃદય-), ઘી (ધૃત-).

ઊ : ઊઠતું (વૃથ-), સુઆં (મૃત-), પૃઠ (પૃષ્ઠ-), ઝુજતું (મૃજતિ), મૂઠું (મૃષ્ટ-), ગુંથતું (ગ્રન્થતિ), ઘુંટતું (ધૃષ્ટ-), પુછતું (પૃચ્છતિ), સુણતું (શૃણોતિ), માંસાઠ (માતૃ-શાલા).

ઑ : મૌ (મૃદુ-) પોહતું (પૃથુલ-), માટી (મૃત્તિ-), *તળાણતું (તૃણ-), મહડું (મૃત-), પાઠું (પૃષ્ઠ-).

સંહિત-શ્રુતિગત સ્વરો

§ ૧૯. મમા. મૂલિકામાં જોડાક્ષર પૂર્વેના દીર્ઘ સ્વરો હસ્ત થઈ જતા હતા. આ હસ્ત સ્વરો પોતાને લગતા આમા. ના હસ્ત સ્વરોમાં એકરૂપ થઈ જાય છે. મોડેથી જૂપરા. ની હાથપ્રતોની પૂર્વેના સમયમાં, જ્યારે બેવડો વર્ણ એકરૂપે આવી રહેતો હતો, અથવા તો “વર્ગીય અનુનાસિક + વ્યંજન”ના વિષયમાં જ્યારે સ્વરોની સાથે એકસમયાવચ્છેદે અનુનાસિકતા ઉત્પન્ન થતી હતી, ત્યારે મુખ્ય સ્વરિત શ્રુતિમાંનો હસ્ત સ્વર દીર્ઘ થતો હતો.

મમા. અ

<અ : કામ (કર્મન્-), આજ (અઞ), સાતું (સત્ય-), કાન (કર્ણ-), માક્ષણ (બ્રહ્મણ-), હાથ (હસ્ત-), વાંઝ (વન્ધ્યા), રાંઝ (રણ્ઢા), સાંઝ (સન્ધ્યા), ચાક (ચક્ર-), વાન (વર્ણ-).

<આ : રાણી (રાણી), માગતું (માર્ગયતિ), માજતું (માર્જતિ), આપ (આત્મા).

<ઋ : માટી (મૃત્તિ-), પાઠું (પૃષ્ઠ-).

મમા. ઇ

<ઈ : પીઠ (પિઠ-), ચીલ (ચિલ્લ-), શીખ (શિક્ષા), શીખું (સિદ્ધ-), શીકું (શિક્ષ્ય-), વીજ (વિદ્યુત-).

<ઈ : શીશ (શીર્ષ-), જીણું (જીર્ણ-), તીણું, તીણું (તીક્ષ્ણ-).

<ઋ : મીઠું (મૃષ્ટ-), દીઠું (દૃષ્ટ-), ઘીટ (ધૃષ્ટ-), શીંગ (શૃંગ-).

૩૪ પ્રો. ટર્નેરે જોડણીમાં ણ માંનો અકાર જાત ગણ્યો છે, ય મૂલ છે; આજે તો સ્થ માંનો અકાર સર્વત્ર લઘુપ્રવક્ત છે.

— અનુવાદક

મમા. ડ

- < ડ: ઢૂઢ (ઢૂઢ-), ઢૂલ (ઢૂલ-), ઢૂધ (ઢૂધ-), ઢૂઘું (ઢૂઘ-), ઢૂત (ઢૂત-), ઢૂઘ (ઢૂઘ-), ઢૂંઘી (ઢૂંઘિકા), ઢૂન (ઢૂન-), ઢૂઠી (ઢૂઠ-).
 < ડ: ડન (ડન-), ડનું (ડન-), ઢૂનું (ઢૂન-), ઢૂઠી (ઢૂઠ-).
 < ઢ: ઢૂઠ (ઢૂઠ-), ઢૂઠું (ઢૂઠ-).

મમા. ણ

- < ણ: ણેત (ણેત-), ણેઠ (ણેઠ-), ણેઠનું (ણેઠ-), ણેઠ (ણેઠ-).
 < ણ: ણેલ (ણેલ-), ણેલ (ણેલ- : ણેલ-).

મમા. ઓ

- < ઓ: ઓત (ઓત-), ઓઠી (ઓઠ-), ઓઠાં (ઓઠ-), ઓધ (ઓધ-), ઓધનું (ઓધ-), ઓધનું (ઓધ-), ઓધ (ઓધ-), ઓધ (ઓધ-).
 < ઓ: ઓતી (ઓતી-), ઓધ (ઓધ-).

ગુજરાતી ઈ ડ નો વિકાસ

§ ૨૦. (વ્યંજનસમૂહની પૂર્વે આવેલા મમા. ઈ ડ કે ઈ ડ માંથી આવેલા) સ્વરિત ઈ ડ બે રીતે હસ્ત બની જાય છે : (૧) જેની વચ્ચે મમા. નો હસ્ત સ્વર હુસ થયો હોય તેવા બે ગુજરાતી વ્યંજનોની પૂર્વે આવ્યો હોય; અથવા (૨) બે કે વધારે અસ્વરિત શ્રુતિ-ઓની પૂર્વે આવ્યો હોય. પ્રથમ કારણમાં પછી આવતી શ્રુતિનો લોપ થયાને કારણે મોટે ભાગે હસ્તીકરણ થયું હતું; પરંતુ ઈ ફેરફાર ક્યારે થયો તેનો નિશ્ચિત સમય કહેવાનું શક્ય નથી, કેમકે લિખિત ભાષા ઈ ડ કાંઈ બતાવતી નથી કે શ્રુતિનો લોપ થયો હતો કે નહિ; ય્યારે સામાન્ય બોલીમાં ઈ શ્રુતિઓ હુસ થઈ ગઈ હશે તે પછી લાંબા ગાળા સુધી તે કવિતાની ભાષામાં જલવાયેલી મળે છે.

ઈ

(૧) જિવતું (જિવતિ), ઈલતું (ઈલતિ), ચિમટી (ચિમટિકા), પિપઝાં (પિપઝા-), ડિશતું (ડિશતે), ધિકતું (ધિકતે), પિંજતું (પિંજા), સિજતું (સિજતે), સિલઝાં, વિજઝી, સિચઝી; આ ઉદાહરણો ડીઠું, મીઠું, શીઠું વગેરે, સીજ, સીઝાં, વીજ, સીચ (સુવારનો લોટ) થી ચિરુદ્ધ રીતે આવેલાં છે.

ડ

ડુસતું (ડુસતિ), ડનું (ડન-), કુકઝી (કુકઝી), કુટળી (કુટળી), પુઠઝી (પુઠ-), ટુટતું (ટુટતિ), ડડતું (ડડતે), ડગતું (ડગત-), કુટતું (કુટતિ), ઈ ઉદાહરણો ઢૂઘું, ઢૂઠી, ઢૂઠું, ઢૂઠું, ઢૂઠું, ઢૂઠું (ઢૂઠુકા), ઢૂઠું, ઢૂઠું વગેરેની ચિરુદ્ધ રીતે આવેલાં છે.

(૨) ડપનું (ડપનાતિ), ડગઢતું (ડગઢ-), ડગમનું (ડગમન-).

ક્રિયાવાચક રૂપ (paradigm) માં પૂર્ણ શ્રુતિ સાથેનાં દ્વિ-શ્રુત્યાત્મક રૂપોની સંખ્યા ઘૂઘ નાની છે. વર્તમાનકાલ ઢું વગેરેના ઉમેરણથી ત્રિશ્રુત્યાત્મક થાય છે. (ડા. ત.

વૃણું > વુણું વગેરે); જ્યારે મૂત અને વર્તમાન કૃદંતોમાંથી થયેલા વધા કાલોમાં પહેલી શ્રુતિ સંકોચ પામે છે (દા. ત. તુસતો, તુસ્યો). તેથી કરીને સમગ્ર ક્રિયાપદમાં હ્રસ્વ સ્વર કરી નાખવાનું અને દીઠું: દિશવું, મૂઠું: મુજવું, જેવાં એકલાં અટૂલાં રૂપોમાં જ લઘ્વ સ્વર રાખી મૂકવાનું વલ્લભ જણાય છે; પણ અહીંયે કેટલીક વાર હ્રસ્વ સ્વરનું પ્રાધાન્ય રહે છે; દા. ત. સુવવું^{૩૬} પછી સુતું (સુત-).

પૂર્ણ કે ઊ ધરાવતા દ્વિશ્રુત્યાત્મક શબ્દોમાં પણ પોતાને લગતાં એક-શ્રુત્યાત્મક (monosyllables) કરતાં, સ્વર વધુ ટૂંકો હોય છે; અને આ હ્રસ્વીકરણ કેટલીક વાર લેખનમાં પણ વતાવવામાં આવે છે; દા. ત. તુહો કે તૂહો, દુરં કે દૂરં, ગુતું કે ગૂતું, કુકર કે કૂકર, વગેરે.

કેટલાક શબ્દો કે જ્યાં પણ ઇ અને ઊની અપેક્ષા રાખવામાં આવે, ત્યાં, સાહિત્યકીય આવામાં તો સ્વરં જ, પોતાને લગતા સંસ્કૃત શબ્દમાંના લઘ્વ કે ઊ ની અસર લઘ્વ સ્વરને રાખી શકવા, પૂરતી નીવડી છે; દા. ત. લીપું, લીવું, લીરું.

^{૩૭} એક-શ્રુત્યાત્મક દૂધ, જૂત ને, કેટલીક વાર હ્રસ્વ ઊ થી પણ લખવામાં આવે છે, છતાં મેં લઘ્વ કે ઊ ધરાવતા જ સદા સાંભળ્યા છે.

દ્વિતીયિક સ્વરિત સ્વરો

§ ૨૧. શબ્દમાંના મુખ્ય સ્વર ઉપર પડતા સ્વરભાર સિવાયનો બીજો સ્વરભાર સ્વર ઉપર પડતો હોય છે ત્યારે હ્રસ્વ સ્વરોમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી, લઘ્વ સ્વરો હ્રસ્વ બને છે, અને પૂર્વના હ્રસ્વ સ્વરના નિયમ-પ્રાપ્ત લઘ્વો ભવન વિના જ વ્યંજનસમૂહ સાદા બની જાય છે.

અ: પરજાલું (પરિજ્વાલયતિ), પરણું (પરિણયતિ), પરસેવ (*પરિષ્વેદ -).

ઉ: ઊઝાઈ (ઊઝવલ -).

આ: ચકના (ચક્રવાક -), પલ્લવાજ (પલ્લ-વાદ્ય -), કઠિયારી (કાઠિક-કાર -), અગિયારી (અગ્નિ-આગાર -),

ઈ: કિડિયારું (કીટક -).

ઊ: કુકવા (*કુક્ક-વાદ -).

ઓ: કોઠાર (કોઠાગાર -).

અસ્વરિત સ્વરો

§ ૨૨. પછી આવતા બે વ્યંજનથી રક્ષણ પામેલા ન હોય તેવા વધા મળા. અસ્વરિત સ્વરોનો કાંતો અ બને છે, કાં લોપ થઈ જાય છે. લઘ્વ સ્વરો ઝઘવાઈ તો રહે છે, પણ તે હ્રસ્વ બનીને.

ઠીલી સ્થિતિનાં સ્થાનો આ છે: (૧) શબ્દના આરંભમાં જ આવ્યો હોય તેવો, અને મુખ્ય તથા દ્વિતીયિક સ્વરિત કે દ્વિતીયિક તથા મુખ્ય સ્વરિત સ્વરો વચ્ચે આવ્યો હોય તેવો. આ બંને સ્થિતિમાં હ્રસ્વ સ્વરોનો લોપ જ થઈ જાય છે. ઠીલી સ્થિતિનાં બીજાં

૩૬, સુવવું નહિ, પણ યુ. માં સૂવું છે.

- અનુવાદક

૩૭ પ્રા. ટર્નર આ શબ્દોને એકશ્રુત્યાત્મક કહે છે. એમણે અંત્ય લઘુપ્રયક્ષ અક્ષર ક્યાંય વતાવ્યો નથી. પણ આપણે ત્યાં જાના અમાચ અને લઘુપ્રયક્ષ વચ્ચે સ્પષ્ટ અંતર માનીમાં જણાય છે. - અનુવાદક

સ્થાનો આ છે : (૧) મુખ્ય સ્થરિત સ્વરની પૂર્વની શ્રુતિ; અને (૨) મૂળના ત્રિ-શ્રુત્યાત્મક સપ્તદમાંના મુખ્ય સ્થરિત સ્વર પછીની શ્રુતિ. આ બંને સ્થિતિમાં હ્રસ્વ સ્વર પોતાનું લાક્ષણિક વજન ગુમાવે છે, અને લઘુ સ્વરો પોતાની લઘુતા ગુમાવે છે.

स्वरित श्रुतिनी पूर्वना स्वरो

§ ૨૩. (૧) આદિ શ્રુતિરૂપ અ ડ નો લોપ થાય છે.

अः रान (अरण्य-), रीठी (अरिष्ट-), लाई (अलात-), झांझुं जूषरा. झाझुं
(*अध्यक्षक-), झांझुं (अध्यक्ष-).

उः वाखरा (उपस्कर -), वायणुं (उपायेन -).

बैसबुं, बेंठुं, जूपरा. बइसइ, बइठउं (उपविशति, उपविष्ट -) ए शब्दोने, वाखरा नी समक्ष राखतां तेभोनी ब- < व - प्रक्रियानी हकीकते उछीना शब्दोना प्रकारमां गणना जोइये.

वे व्यंजन पूर्वोक्तो, स्वरित श्रुति पहेलानो स्वर उल्लङ्घुं, उघडुं, उचरुं वगैरेनी असर द्वारा उल्लङ्घुं, उघाडुं, उगामुं (उच्छालयति, उद्वारयति - उद्गामयति) मां रक्षी जवा पामे छे (लुप्त यतो नथी.)

(૨) તદ્દન શબ્દારંભે ન હોય ત્યારે અ ઇ ઉ નાં અ તરીકે દર્શન થાય છે.

अः पवार्डा (प्रवाद-), जळो (जलौका), कहाणी (कथानक-), बहालुं < *बमलक- (बल्लभ-), कराळ (कराल-).

इः वहाणुं (*विमान- , हि. विहाणम्), चणोठी (हिं.द्र. चिणोठी), वणसुवुं (विन-
शयति), नळगुवुं (विलग्यति), वरुवुं (विरूप-), वसमुं (संम- ? पळी विषम उपरधी.)

४: दवे (*दुवेद-), धराळ (धुरालु-), सहलुं (हिं.द्र. सुहली).

उं० < दम रहेवा पामे छे : कुंवारी (कुमार -).

૬ અને ડ રહેવા પામે છે, (બ) જ્યારે તેના પછી તરત જ મમા. સ્વર આવ્યો હોય છે : ચિતારાં (ચિત્રકાર-), નિસારાં (નિઃશ્વાસ-), દુમાવાં (દુર્માવ-); જુઓ § ૨૩ (૩) : વઠ્ઠાવું, વળસવું વગેરેના આભાસસામ્યે વઢાંડવું (*વિષ્છોટયતિ).

विसरुं, निवडुं मां स्वरभारवाळा इं (विसरति, निर्वृत -) ङुं इ प्रतिलिखित्वा राखे
छे. बिलाडी (बिडाली), कुहाडा (कुठार -). ए कदाच उछीना शब्दो छे.

(1) मूल गमे ते होय तेवा, स्वरित श्रुतिनी पूर्वना ज. गु. आ, ई, ऊ, अ, ओ हस्व बनी जाय छे.

आ : अवास (आवास -), अवाह (आवाद -), अहीर (आमीर -), जमार (जर्म-
कार -), कपूर (कर्पूर -), नठार्रा (*नष्ट-कार -), मैजार (मार्जार -), ब्लाण
(ब्लाख्यान -), कपास (कार्पास -), पलाळुं (प्रक्षालयति), पठावुं (प्रस्थापयति),
ननोई (यज्ञोपवीत -).

कधान (का + धान), कपूत, कठाम (का -), लगाडवुं (: लागवुं), धवाडवुं (: धावुं), न्हाडवुं (: न्हावुं) अने तेवां-आवुं, -आडवुं धरावतां प्रेरक बधां रूपो.

ઈ: શિયાલાં (શીતકાલ-), દિવેલ (*દીપ્તૈલ્ય-), મિસ્તારી (મિશ્તાકાર-), નિસાસાં (નિઃશ્વાસ-), ચિતારાં (ચિત્રકાર-), પિંજારાં (*પિંજ-કાર-), શિશ્તાવું (*શિશ્તાપયતિ-).

ઝ: ઝુગાર (ઘૂત-ઝઘાર-), સુતા(થા)ર (સૂત્રધાર-), ઝુનારાં (ચૂર્ણકાર-), ઝુતારાં (ધૂર્ત-), ઝછાઝઘું (ઝછાઝલયતિ), ઝઘાઝઘું (ઝઘાઝાટયતિ), ઝગામઘું (ઝઘામયતિ), ઝમા (ઝોશ્વા, ઝઘાત-), ઝુમાર્વા (ઝુર્માવ-).

ઞ: ઞંવાઝ (શેવાલ-), જંઠાળી (: જંઠ), પંટારાં (: પેટ), વંહવાઈ (વૈવાહિક-).

ઋ: ઋવાઝ (ગોપાલ-), ઘાંઘાર (ઘોટ-અગાર-), સાંહાગ (સૌભાગ્ય-).

સ્વરિત શ્રુતિની પછીના સ્વરો

§ ૨૪. ય્યાં આભાસસામ્યને કારણે કે કોઈ બીજાં કારણે સ્વરભારનું સ્વસવું (shift) થનું હોય, તેવાં સ્થાનોને બાદ કરિયે તો, સ્વરિત શ્રુતિની પછીના સ્વરોની વાત કરતાં માત્ર હ્રસ્વ સ્વરો જ ગણના પાત્ર બને છે. નીચે અન્યત્ર સ્વતંત્ર રીતે જેનું વર્ણન કરવામાં આવશે તેવી ઈલ્લ શ્રુતિને વાજૂદ રાખતાં ૧૨, ૧૨, ૧૨, ૧૨ આવી ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ સ્વરિત શ્રુતિ પછીના સ્વરોની છે. પહેલી સ્થિતિમાં શ્રુતિ રહેવા પામે છે, પણ સ્વર પોતાનું વજન ગુમાવે છે અને સદા અ તરીકે દેખાય છે; બીજી બે સ્થિતિઓમાં (§ ૩૮ માં બીચે સ્પષ્ટતા થશે તેને બાદ કરતાં) સમૂહગો સ્વર જ નષ્ટ થાય છે. અસ્વરિત હ્રસ્વ સ્વરનો લોપ (decoloration-ક્ષય) જૂપરા. સુષી જૂનો છે.

(૧) ૧૨ પ્રકાર.

અ: અમઝ (અમલ-), પાથર (પથરો-પ્રસ્તર-), કાઝઝ (કઝઝલ-), માંઝર (મઝર-), ગામર (ગર્ગરી), થાવર (સ્થાવર), કાંકળ (કઢ્કળ-), પાસર (પ્રક્ષર-), પાપઢ (પર્પટ-), શાલર (શાલરી).

ઇ: વેરળ (વૈરિણી), હરળ (હરિણી), માગસર (માર્ગશિર-), તોતર (તિત્તિર-), કળસ (કનિશ-), પરઘવું < *પરિશ- (પરિક્ષેતે), વળ=વિળ (વિના).^{૨૮}

ઊ: માકળ (મત્કુળ), પાગળ (પાલગુન-), માળસ (માનુષ-), ગૂઘઝ (ગુલ્ગુલુ-), લસળ (લશુન-), આંઘઝ (અહગુલિ), ઝંઘર (ઝંઘુર-), ઠાકઢ (હિં.દ્ર. ઠાકુઢ-).

પળ (આનો જો પુનર સાથે સંબંધ હોય તો) માંના ઊ નો અ થવાની પ્રક્રિયા પાલિ પન માં મઠે જ છે.

(૨) ૧૨ પ્રકાર.

અ: આઘઝી (અર્ગલિકા), પાંચમું (*પશ્ચમક-), કાકઢી (કર્કટિકા), આંઘળું (અઘ્ઘન-), કાવરું (કર્બર-), જાઝરાં (જર્જર-), ઢુઘઘું (ઢુઘલ-), આંઘળી < *અઘ્ઘનિકા (અઘ્ઘન-), સુસઘું (સુસલ-).

ઇ: ગામળી (*ગર્મિણિકા), ગરળી (*ગર્હિણિકા), પઢોસ (પ્રતિવાસ-), કુટળી (કુટિની); મમા. ઇ તરસમમાં : ફરઘું (સ્પરિશ-: સ્પર્શ-), કારઘું (હિં.દ્ર. કારિમ), ઝાઘાઘું (હિં.દ્ર. ઝાઘાગિર-).

ઝ : સસરાં (*શ્ચસુરક-), અંમઝી (અઙ્ગુલિ-), તાંડલા (તપ્પુલ-), કુકડી (કુકુટી), ષોગળાં (ચતુર્થુળ-), પાંગલું (પઙ્ગુલ-), પાંસરં (*પ્રાંશુરક- : પ્રાંશુ-), હિંગલું (હિઙ્ગુલ-), કઢલો (હિં.દ્ર. કઢુચ્છાં).

(૧) ્વ્વ ્વ્વ ્વ્વ પ્રકાર.

અ : ચકવા કુકવા પલવાજ (જુઓ § ૨૧).

ઇ : પરજાઠવું પરસેવ (જુઓ § ૨૧).

અંત્ય સ્વરો

§ ૨૫. આમા. - અઃ, - ઇઃ, ડઃ. એ મમા. - ઓ, - ઈ, - ઊ તરીકે દેલા દે છે. બીજા અંત્ય સ્વરો એમ ને એમ રહ્યા છે. છતાં, અંતર્ગત (internal) શ્રુતિઓના તે તેને મળતા સ્વરોના કરતાં અંત્ય સ્વરો વધુ હ્રસ્વતાવાળા હોય છે એ સત્યની સંગતિ જોતાં, એના આવી વિકાસને બતાવનારી ત્રણ મૂમિકાઓ મઝી આવે છે.

(૧) - ઓ, - એ ના - ડ, - ઇ થયા; બીજા દીર્ઘ સ્વરો - આ, - ઈ, - ઊ હ્રસ્વ બન્યા. અંત્ય - આ નું હસ્વીભવન અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મઝી જ આવે છે; દા. ત. ગિરનારના લેખમાં - રાજ તદ તથ યથ.^{૪૦}

(૨) જૂપરા. માં (મમા. વ્યંજનને અનુસરી) વધા અંત્ય સ્વરો ઘુસ થવાના મંડાળમાં હોય છે. ડપર બતાવવામાં આવેલાં કારણોએ, કહેવું અશક્ય છે, કે એ સ્વરો તદ્દન ઘુસ થઈ ગયા છે યા પોતાનું વજન ગુમાવવાને કારણે સાદા - અ ના સ્વરૂપમાં આવી ગયા છે.

(૩) અર્વા. ગુ. માં વધા જ અંત્ય સ્વરોનો લોપ થઈ ગયો છે.^{૪૧} દા. ત. સં. હસ્તઃ, પ્રા. હત્થો, અપ. હત્થુ, જૂપરા. હાથુ, હાથ, ગુ. હાથ.

અંત્ય સ્વરોના ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં હત્થો માં છે તેવા, મમા. વ્યંજનની પછી લાગલા જ આવેલા સ્વર અને (આમા. વ્યંજનનો લોપ થવાને કારણે) પ્રા. ઘોડઓ (ઘોટકઃ) માં છે તેવા મમા. સ્વરની પછી આવેલા સ્વર વચ્ચેનો મેદ રાક્ષવો જોડ્યે. પાછલા ઘોડઓ માં જૂપરા. સમયમાં અંત્ય સ્વર રહ્યો હતો અને પછી પૂર્વના સ્વરમાં એકરૂપ થઈ ગયો હતો. દા. ત. જૂપરા. ઘોડડ, ગુ. ઘોડાં. આ પાછલા વર્ગ વિશે નીચે § ૨૬ માં વર્ણન આપવામાં આવશે.

મમા. અનુસ્વાર (? ઓછા અનુનાસિક વ્યંજન) - રૂપે થયેલા - મ્ - પૂર્વે આમા. દીર્ઘ સ્વરો મમા. માં હ્રસ્વ થતા હતા; દા. ત. જિહામ્ - જિન્મં. વ્યંજનથી શરૂ થતા પછીના શબ્દને કારણે જે શબ્દસમૂહમાં સ્વરની પછી બે કે વધુ વ્યંજનો આવતા હતા, તે શબ્દમાં, પહેલાં તો, ઝમી થતી સંધિની અસરને કારણે આ હસ્વીકરણ ઘણું કરી હતું. પછી તો અનુનાસિક વ્યંજનનો લોપ થયો અને અનુનાસિકતા સ્વરમાં અર્પાઈ ગઈ. આમ છતાં અનુસ્વારની ઓછતા અં ના ઇતિહાસમાં પ્રતિબિંબિત થતી રહી. મમા. વ્યંજનની

૩૯ પ્રો. ટર્નેર આ શબ્દમાં ઘ માં શાંત અ ગણે છે, પણ મને એ વરોવર નમ્રી લાગતું. ચો + ઘણું સ્પષ્ટ છે. - અનુવાદક

૪૦ સેનાર્ટ, ૨, પૃ૦ ૩૨૯

૪૧ પ્રો. ટર્નેર અંત્ય અક્ષરનો લોપ ગણે છે; વસ્તુસ્થિતિયે તે લઘુપ્રયત્ન છે.

- અનુવાદક

પછી આવતો અં અપઅંશમાં છે તેમ ઠ^{૫૨} રૂપે દેખાવો, અને ગુજરાતીમાં તો લોપ પામ્યો છે. મમા. સ્વર પછી આવતા અનુસ્વારે અં (જૂપરા. - અં, ગુ. - ઠ) એમ માત્ર અનુનાસિકતા સાંધવી રાખી છે.

- અ: સંબોધન વિઅક્ષિતું પૂત < પુત્ર, વગેરે.

- ઇ: આંસ < અશ્નિ.

- ડ: વીજ < પાણિ વિજુ, સં. વિજુત.

- આ: શ્વાટ (શટ્ટા), જીમ (જિહ્વા), સાન (સન્જા), વાંસ (વન્ધ્યા), રાંડ (રખ્ડા), વગેરે.

- ઈ: = આમા. ઈ: ધમણ (ધમની), ચૌથ (ચતુર્થી), વગેરે.

= આમા. ઈ: : આગ (અગ્નિ:), આંચ (અર્ચિ:), વગેરે.

- ઓ: હાથ < હસ્ત:, દાંત < દન્ત:, વગેરે.

- અમ્ = આમા. - અમ્: દ્વિતીયા ઇ. વ. નરજાતિ, હાથ < હસ્તમ્, વગેરે, દૂધ < દુગ્ધમ્, કાલ < કલ્પમ્.

= આમા. - આમ્: દ્વિતીયા ઇ. વ. નારીજાતિ જીમ < જિહ્વામ્, વગેરે.

ઈમ્: દ્વિતીયા ઇ. વ. નરજાતિ કે નારીજાતિ આગ < અગ્નિમ્, વગેરે.

સામસામા આવેલા સ્વરો

§ ૨૬. આમા. ના દ્વિશ્રુતિમધ્યગત વ્યંજનોનો લોપ થયા પછી મમા. ના સંખ્યાબંધ સ્વરો સામસામા આવી પડ્યા. અપઅંશ - યુગમાંય મોટે ભાગે આ સ્થિતિ ચાલુ રહી, મને માત્ર જૂપરા. માં સૌથી પ્રથમ સામાન્ય રીતે સંધિ (પૂર્વ-પરભાવ) થયેલી સ્થિતિમાં આપણે તેઓને જોઈએ છીએ.

બે જુદા સ્વરોને એક શ્રુતિમાં સંકુચિત કરીને સામસામાં આવેલી સ્થિતિ દૂર કરવાની પ્રક્રિયાનો આધાર મોટે ભાગે બોલીના વેગમાં રહેલો છે. કેટલીક વાર શબ્દો તેના ઇ પ્રમાણે સંકોચ પામેલા સ્વરૂપમાં વપરાતા હતા અને કેટલીક વાર સંકોચ પામ્યા વિના જ (સામસામા સ્વરો રહેવા પામ્યા હોય તે રીતે) વપરાતા હતા, આમ આ બેડ સ્થિતિ ઘણા લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહી હતી. નિ:શંક રીતે આજુબાજુની બોલાતી બોલીઓની અસર નીચે, સાહિત્યકીય પ્રાકૃત આષાઓમાં કેટલેક દરજે આ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે.^{૫૩} આવાં સંકોચ પામેલાં શબ્દ સ્વરૂપોના સંખ્યાબંધ દાસલા પિશલ આપે છે. કેટલાક દાસલાઓમાં આવા પ્રકારનો સ્વરસંકોચ નિ:શંક રીતે જૂનો અને સામાન્ય હતો.

ગુજરાતીમાં ઉદાહરણો : મોર (મયૂર -); પાલિમાં મોર છે; પ્રાકૃતમાં મોર - , મોલે, મોરય - ઉપરાંત જે મઝૂર - રૂપ મળે છે તે સંસ્કૃતીકૃત છે. ગુ. મોર શબ્દ મઝૂર ઉપર નહિ, પણ મમા. મોર - ઉપર આધાર રાખે છે, તે મોર માંનો ઓ દીર્ઘ છે અને, નહિ કે વિદ્યુત ઓ. મધ્યકાલીન અને અર્ધાંશીન મારાતીય આષાઓમાં - યુ - ઇ તદ્દન અસ્થિર તરવ છે; અને તે - યુ - છૂસ થવાના દ્વિશ્રુતિમધ્યગત વ્યંજનોમાં મોસરે હતો. કેઠ (કદલી), બોર (બદર -) માંના સંવૃત દીર્ઘ એ અને ઓ પ્રાકૃત (*કદલી, *બદુરો ?) ના મમા. કેલી અને બોર - માંથી પોતાના અવતરણનો સ્થાલ આપે છે.

જૂપરા. માં કીચેના સ્વરો સંધિ થાયી વ્યવસ્થા છે :-

(૧) સજાતીય સ્વરો : અ કે આ + અ કે આ, ઇ કે ઈ + ઇ કે ઈ, ડ કે ડા + ડ કે ડા :
દા. ત. ડળહાલડ < ડળહાલડ (ડળકાલ -), રા < રાઆ (રાજા).

(૨) અ + એ > એ, અ + ઓ > ઓ : દા. ત. અનેક < અવ. અણ્ણએક (*અન્યવાચ્ય -),
મેલિ < મેઓલિ (પ્રતોલી).

(૩) ઇ + અ, ઇ + ડ > ઈ, ડ કે ડા + અ > ડા : દા. ત. દીવી < *દીવિઅ (દીપિકા),
દીસ (દિવસ -), પીઈ < પિઅઈ (પિબિત); અમી < *અમિડ (અમૃત), જમાઈ < જામા-
ઈડ (જામાતુક -); ચૂડ < ચુઅડ (ચ્યુત -), મૂડ < મુઅડ (મૃત -); જૂ < જૂઅ (યૂકા),
રૂડ < રૂઅડ (રૂપ -).

અ + ઇ, અ + ડ એ બાકી રહેતા સામસામા આવેલા સ્વરો (જૂપરા. માં) હજીય સ્વ-
ચાલેલા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ સ્વરયુગ્મ એકરૂપ થઈ જાય છે અને પૂર્ણ (દીર્ઘ)
વિવૃત એ અને ઓ રૂપે આવે છે.

ગુજરાતીમાં સ્વરિત શ્રુતિમાં રહેલા સંધિપ્રાસ દીર્ઘ સ્વરો પોતાની દીર્ઘતા ટકાવી રાખે
છે. અસ્વરિત (સ્વરિત શ્રુતિની પૂર્વની અને પછીની) શ્રુતિઓમાં દીર્ઘ સ્વરો હ્રસ્વ બને છે,
અને સ્વરિત શ્રુતિ પછીની શ્રુતિમાં તેઓ વધુ સાંકડા બને છે. શ્રી. નરસિંહરાવ ખો.
દિવેદિયા^{૧૧} દ્વો દાવો કરે છે કે સાંકડા બનેલા સ્વરોમાંથી ગુણની દ્રષ્ટિ તેવા સ્વરો
પરસી શકાય તેવા હોય છે; પણ વિવૃત સ્વરો કરતાં વધુ સાંકડા છે તેમ સ્વીકારે છે,
અહીં હું તેઓને ઍ આ તરીકે કહું છું.

(૧) સજાતીય સ્વરો

§ ૨૭. અ કે આ + અ કે આ > આ : વાણું (વચન -), છાણ (છમણ -), ચમાર
(ચર્મકાર -), કુંમાર (કુંમકાર -), શિયાઝાં (શીતકાલ -), ડનાઝાં (ડળકાલ -),
ફઝાર (ફલાહાર -), મંડાર (મળ્ડાગાર -), માંગ (માતંગ -), છાવળ < *છાદાવળ -
(છાદયતિ).

ડ કે ડા + ડ કે ડા > ડા : મૂઝ < મુહુઝા (મુસુઝા); ગૂ < *ગૂડ *ગૂઝાં (ગૂઝ -).

(૨) ઓ અને એ

(અ) એ + અ > એ : દેહરું < *દેવગર્હકમ્, નેહું < નેહડું (નેહ -).

એ + ડ > એ : બેહું < દે - ડમૌ. ઝ્યારે - ડ (< - ઓ) પદ્મે અંતે હોય છે ઝ્યારે
ગુજરાતીમાં તેઓ - વ્ થાય છે; દા. ત. મેવ < મેઓ (મેદ -), પરસેવ < સેઓ (સ્વેદ -).
મેવર્લાં યુ મેવ < મેહો (મેધ -) ઉપરથી.

ઓ + અ > ઓ : સોરું < સોઅળ (સૌવર્ણ -), જનોઈ (યજ્ઞોપવીત -).

ઓ + આ < ઓ : વૌહરાં (વ્યવહાર -), જો તે તમ્મમ ન હોય તો.

(આ) ઓ + ઇ કે ઈ : ગુજરાતીમાં ઇ જો અંતર્ગત (interior) શ્રુતિમાં હોય છે તો
તે નષ્ટ થઈ જાય છે : જોશી (જ્યોતિષિન્ -).

(૧) નહિ તો ઇ વજુ વિવૃત થતાં ઓ સાથે સંધિસ્વર-રૂપે આવી રહે છે : ઓ, ઘા. ત. કોચલ [કોઠ] < કોઠલ- (કોઠિલ-), સોચાં < સોઈ+આં (સૌચિક-), હોં < હોઈ (ભવતિ), નોં < ન હોઈ.

(૨) ઝ્યાં ઝંચ - ઈં ણ ઇઅ કે ઇઆ, અને ઇઝ ણું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે ત્યાં તે જુદી શ્રુતિ તરીકે રહે છે; ઘા. ત. દોઈ, છોઈ, ફોઈ. તેનો અપવાદ સોચાં ને કારણે આવેલો સૌચ (સૌચિક-) છે.

(૩) અ+એ > એ : અનેહં < અણનેહં (અન્યકાર્ય-).

અ+ઓ > ઓ : પોઠ (પ્રતોલી).

(૩) ઇ કે ઈં+અ કે ઊ

ઇ કે ઈં+અ > ઈં : પીઠું (પીતલ-), શીઠું (*શીતલ-), વીર્મા (વિયમ-), નીમ (નિયમ-); પ્રથમા ણ. વ. નારી જાતિ - ઈં < -ઇઅ, -ઇઆ < -ઇકા : માછી (માષિકા), મૂઠી (મુટિ-), વગેરે.

ઇ કે ઈં+અ > ઈં : પહીં < *પહિઠ, -ઇઓ (પથિક-), ધળી (ધનિન્-), માછી (માલિક-) વગેરે.

પિઠં (પ્રિય-) ણ અનિયમ-પ્રાસ (archaic) રૂપ છે.

(૪)-ઇઅં, -ઇઅં

વાલુમૂલના ડહીમહન અને નાસિકા દ્વારના સંકોચ તરફ જતી બીમની ડહા સ્થાને સ્થિતિ જે કારણે કદાચ થતા અનુનાસિકતાના લોપથી મમા. ઝંચ ઇઅં, -ઇઅં નો -ઈ થયો. બીજી બાજુ મમા. -અં, જૂપરા. -અં, સ્વર તરીકે નીચા સ્થાનમાં પડતા હોવાથી, અનુનાસિકતાને સાંચી રાખે છે. (જુઓ નીચે §૨૮.)

-ઇઅં : અમી (અમૃતમ્), મોતી (મૌલિકમ્), મહી (મથિતમ્), હાઈ (હાદિતમ્), ધી (ધૃતમ્).

દહીં ણ દધિકમ્ ણું નહિ, પણ દધીનિ, પ્રા. દહીંણિ, દહીંઈ, દહીંઈ ણું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

-ઇઅં : શકું સાથે વપરાતાં ક્રિયાપદોમાંનો -ઈ પ્રત્યય (ઘા. ત. મારી શકે છે) છે તે સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય (પ્રા. ઇઅ) નથી, પણ મૂઠે હેત્વર્થ કૃદંતનો (< પ્રા. -ઇઅં, સં. -ઇતમ્) પ્રત્યય છે.

(૫) ઊ+અ

ઊ+અ > ઝ : સૂઝો < *સુઅઝ (શુક-); ઝાણ (ઝપાહ્યાન-); પ્રથમા ણ. વ. નારી જાતિ ઝ < -ઝઅ, -ઝઆ < -ઝકા : વઘૂ (વધૂ-), સાસૂ (શ્રશ્રૂ-), વાઝૂ (વાહુકા).

(૬) ઇ કે ઈં+આં, ઇઅઝ

ઇ કે ઈં+સ્થિતિ આં > ઇઆ, યા. ડપર આવેલા ઇ કે ઈં+અસ્થિતિ અ થી આનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે લક્ષ્યમાં રાખ્યો; ઘા. ત. શિયાઠ (શૃગાલ-), શિયાઠાં (શીતકાલ-), પિયાસ (પિપાસા), પિયાર (પ્રિયકાર-).

મમા. -ઇઅઝ > -ચાં, ભૂતકૃદંત -ચાં < -ઇઅઝ < * -ઇત-ક-; ઘા. ત. માચ્યાં જૂપરા. માગિઅઝ.

અ + ઇ કે ડ

§ ૨૮. (૧) શબ્દાંતર્ગત દ્વિશ્વિતિમધ્યગત ય્ અને વ્ ના વહેલાંના થયેલા લોપને કારણે મમા. મૂલિકામાં બહુ વહેલાનો સંકોચ બન્યો અને અ અને ઇ અથવા અ અને ડ સામસામા આવી રહ્યા.

અ + ઇ (કઈ સ્થિતિમાં અહીં વ્ નો લોપ થયો છે તે જાણવામાં નથી આવ્યું) > એ, પાલિ ઘેર - (સ્થવિર -).

અ + ડ (ય્ નો લોપ થયે) : ગુ. મોર, પાલિ મોર - (મયૂર -).

કેલી (પ્રા. કેલી < ? *કદિલી : સં. કદલી), બોરડું (પ્રા. બોર - < ? *બુર - : સં. બદર -) નો ઇતિહાસ મઠી શકતો નથી.

(૨) દ્વિશ્વિતિમધ્યગત વ્યંજનોના લોપને કારણે, બીજી રીતે, મમા. ના અઙ્ કે અઙ્, અડ કે અડ અલગ અલગ રીતે જૂપરા. સમય સુધી જઙ્વાઈ રહ્યા છે. સ્વાર પછી તે એ ઓ એવા સંધિસ્વરોમાં પરિણમ્યા, જે કેટલીક મમા. ભાષાઓમાં જઙ્વાઈ રહ્યા, પણ આગળ આવતાં ગુજરાતીમાં તે પૂર્ણપ્રચલ્લ એ ઓ ના રૂપમાં^{૪૫} વિકાસ પામ્યા. આ એ ની પૂર્વે અને પછી ગુજરાતી સ્ અધિકૃત રહે છે.

(અ) અઙ્ : પેસું (પ્રવિશતિ), બેહર (બધિર -), છે (પાલિ અચ્છતિ), સં (સાં ને સ્થાને જૂપરા. સંઘ, અપ. સઘાંઘ, સં. શતાનિ. આ વિકાર સડં, સં. શતમ્ ની અસરથી છે.) બેહન (મગિની), મેંસ (મહિષી), પેહરું (જૂપરા. પહિરઙ), બેસું (ઉપવિશતિ).

અઙ્ : પેટું (પ્રવિષ્ટ -), બેટું (ઉપવિષ્ટ -), પેહલું (અપ. પહિલુડ), ઘેટું < *ગહિલુડ (પ્રથિલ -).

અઙ્ : ઘેરું (ગમીર -).

(આ) અડ : નોકિયો (નકુલ -). પોહડું (પૃથુલ -), બોહડું (બહુલ -), લોડો (લકુટ -), હોળ (આ બર્થે - અયુસા), હો (મહે - પાલિ અચ્છતુ), તો (તતઃ), મો (નર જાતિ - મય -), વોહ (વહ -). સો (શત -), ચોંબો (ચતુર્વેદ -) આ એક શબ્દ તેમાંના વ્ ને કારણે ડછીનો શબ્દ છે.

અડ : ચોથ (ચતુર્થી), ચોક (ચતુષ્ક -), ચોમાસું (ચતુર્માસ -), અને જો - = સં. ચતુર્ સાથેના બીજા શબ્દો, પોણું (પાદ-ઝન -), સોફ (વહિયારી - શતપુષ્પ -).

(ઇ) શંકાસ્પદ વ્યુત્પત્તિ (etymology) ના બીજા શબ્દોમાં પૃષ્ઠી જ રીતે ગુજરાતી એ ઓ આ બે સ્વરો મમા. ના એ ઓ ને લગતા છે; દા. ત. સેંચું (હિં. સેંચના), મેંડો (હિં. ગૈરા), ઘેલી (હિં. ઘૈલી), બેલ (પ્રા. બહલ - , હિં. બૈલ), મેલું (હિં. મૈલા), વગેરે.

(ફ) એ ઓ સંધિસ્વરવાળા ડછીના શબ્દો ગુજરાતીમાં એ ઓ સાથે બે રીતે માલુમ પડે છે : (૧) તત્સમ - દા. ત. વેર (વૈર -), વેરાગ (વૈરાગ્ય -), ગોરવ (ગૌરવ -), સોમાગ (સૌમામ્ય -); અથવા (૨) અરબી, ફારસી કે અંગ્રેજી ડછીના શબ્દો.^{૪૬}

^{૪૫} “સર આશુતોષ મુકરજી-જ્યુબિલી અંક” માં “ગુજરાતીમાં એ અને જો” પ નિબંધમાં પ્રો. ટર્નરનો ભ્રમ, તેમાં આ ચર્ચા વિસ્તારથી છે.

^{૪૬} હવે સૂચવેલા મારા લેખમાંના દાસલા જુઓ.

(૩) સ્થિતિ ધ્રુતિ પછીની અંત્ય ધ્રુતિઓમાં આવેલા એ ઓ ટૂંકા વને છે અને અર્ધ-વિદ્યુત ઈ ઈ કરતાંયે, હજી ઈ ઈ ને વધુ નિકટ આવી રહે છે.

(અ) -અઃ નં (અપ. અણઃ અન્ય-), ઝીઝા પુ. ઇ. વ. નો પ્રત્યય -ઈ (-અતિ) ઝીઝા પુ. ઇ. વ. નો પ્રત્યય -ઈ (અપ. -અહિ), ઝીઝા પુ. વ. વ. નો પ્રત્યય -ઈ (અપ. અહિ), ટૂટીયા પુ. વ. નો પ્રત્યય -ઈ (અં, પ્રા. અએળ = -અર્ઝ, સં. -એન), સસમી ઇ. વ. નો પ્રત્યય ઈ (અપ. -અહિ, સં. -અસિન્ અથવા પ્રા. -અએ, સં. -એક).

-અઃ ઝીઝા પુ. ઇ. વ. ના આજ્ઞાર્થ -આં (-અતુ), ઝીઝો પુ. વ. વ. વર્તમાન -આં (અપ. -અહુ < *-અથ), પ્રથમા ઇ. વ. નર જાતિ -આં (અપ. -અઃ, સં. -અક).

(બ) સમાસમાં પહેલા શબ્દમાંનો સ્વરભાર સાંચવવામાં આવતો હતો. આ વસ્તુ ચૂપરા. શબ્દરૂપોમાં જોવામાં આવે છે કે જ્યાં પછીનો શબ્દ લઘુ સ્વર કે વ્યંજન ટૂંકવાતાં લીધો ગ્યો હોય છે; ઘા. ત. રાઠઠ (રાઠકૂટ-), ચીતઠઠ (ચિત્રકૂટ-), સીહઠઠ (સિંહપુત્ર-).

આ પ્રકારના શબ્દો ગુજરાતીમાં ઈ થી ચતાવવામાં આવે છે.

§ ૨૯. ઈ કે ઈ+ગુ. ઓ કે આ ના -ઇયો-ઇયા ગ્યો છે : વાળિયાં : *વાળી < વાળિઃ, સાથિયાં : *સાથી < સ્થિતિઃ, આગિયાં, ગોવાળિયાં, કાઠિયું, વાસિયાં, વગેરે; નોકિયાં : *નોઠિ < *નકુલિકા (નકુલ-).

ઊ+ગુ. ઓ કે આ ના -ઊર્વા ઊવા ગ્યો છે : કુર્વા < *કૂઅઃ (કૂપ-), જઠ જાંબુર્વા : જાંબુ, ઊર્વા : જૂ.

સંપ્રસારણ

§ ૩૦. (૧) પૂર્વે જાણતા અવ કે અધ થી સંપ્રસારણ અવાંતું વળણ કે હજી અકારનો કોપ ઇ ઇન્દો-આર્ય અવાંતોના ઇતિહાસમાં જૂના સમયમાં પ્રચલિત હતાં; અને પાલિમાં તો સં. અવ અને અવ ને સ્થાને એ ઓ આવી ચૂક્યા હતા, એ ઇન્દોના પછીના વિકાસમાં, પછી તે આમ. ના એ ઓ ના કે એ ઓ ના પ્રતિનિધિ હોય, મમા. ના એ ઓ માં પરિણત થયા હતા.

આમા. અવ : દેવું (પાલિ. દેતિ < *દયતિ : દદાતિ).

આમા. અવ : હોવું (મવતિ), ઓસ (અવશ્યા), આંશિવાંતું (અવશિન્-), ઓહું (અવશિન્-), કોહિયું (કવર-).

(૨) પાલિ અને અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંયે હજી જઠવાઈ રહેલા, દ્વિધ્રુતિમધ્ય-જઠ -પ-નો આસરે -વ- જઈ ગયો તે પછી પણ આ મમા. સમયમાં આજી બીજાંત રહ્યો હતો; ઘા. ત. પ્રા. ઓસરઃ (અપસરતિ), ઓઆસ-(*અપઆસ-), ઓહરઃ-(*અપહરઃ-).

આમા. અવ < આમા, અપ : હોવું (ક્ષપણ-), ઓટ (અપવૃત્તિ-).

સં. અવ કેટલાક ગુજરાતી શબ્દોમાં ઓ તરીકે જોવામાં આવે છે. આ જાણકારોમાં અવ અવ મોઢે મોઢે સાહિત્યકીય ઊઠીના તરીકે કરી વાસ્તવ કરવામાં આવેલા હતા;

દા. ત. ઔસરવું (અપસર્પતિ); ઉધારે, કંદાચ આખા. અપ ની પછી બે કે વધુ ઝાંજનો આવતાં તેવી સ્થિતિમાં તે મમા. સમયમાં થઈ અવ તરીકે રહ્યો હતો; દા. ત. કોઢી (જૂપરા. કઝડી, પ્રા. કવહિઆ, ઋગ્વેદમાંના કપર્દિન્ ને અનુસરતો સં. કપર્દ-).

(૩) મોઢના મમા. સમયમાં નવી રીતે આવેલા અય અને અવ ને તે જ સિદ્ધાંતની પળ અસર થઈ છે, પણ જૂપરા. માં ગઝરવ, કસઢટી, ફલઢધી, કરઢત સાથેસાથ ગઝરવ, કસવટી, ફલવધી, કરવત જેવાં જે રૂપો મળે છે તેમાં શરૂ થયેલી પ્રક્રિયા વધુ આસક વધી નહોતી, અને મમા. અઙ અઢ ના કિસ્સામાં વન્યું તેમ તેમાંથી ડપધી આવેલા શ્વસિ તે હાલના એ ઑ છે. એ જ રીતે સ્થિતિ પછીની શ્રુતિમાં તે ઐ ઑ રૂપે થયા છે.

(અ) મોઢના મમા. અય (અ-અ માંની સામસામા બે સ્વરો આવવાની સ્થિતિને ય ના ડમેરણથી દૂર કરવામાં આવી હતી તેવી કોઈ બોલી દ્વારા કે સંસ્કૃત, સાહિત્યકથિય પ્રાકૃત અને જૈન પ્રાકૃત દ્વારા આવેલા ડહીના શબ્દોમાં) : તત્સમ નૅળ (નયન-), રૅળ (જૂપરા. રયણિ, સં. રજની), વૅળ (જૂપરા. વયળ, સં. વજન-).

મોઢના મમા. અવ < સં. અવ : નવ તરીકે કરી આવી રહ્યા પછી નૅમ (નવમી).

< સં. અવા : ગૅલ (ગવાહ-).

< સં. અપ : ઔસરવું (અપસરતિ), ઔગઢવું (*અપગલતિ), ઔર (અપર-), નૅલું (અન્યપક્ષ-), કૅળ (જૂપરા. કઝળ, કવળ, સં. કઃ પુનઃ), કૅઢી (કપર્દ-).

< સં. અપા : ઔરં (અપાર-).

< સં. અર્મ : સૅળું (સર્મર્થ-), સૅળું (સર્મર્પયતિ), સૅળું (સમાજ-), સૅળાં (સમગન્ધ-).

સૅળું ને અનુસરી મૅળું. જૅલ (યમલ-) સ્થિતિ પછીના -મ- નો કોપ થયે આવેલો ડહીનો શબ્દ છે.

(આ) સમાસની, સ્થિતિ પછીની શ્રુતિમાં (જુઓ ઉપર §૨૮) મોઢનો મમા. અવ : ફલ્ઢધી (જૂપરા. ફલવધી; < *ફલ-વર્ધિકા), કર્ઢાટી (જૂપરા. કરવટી < કર-પટ્ટિકા), કર્ઢાટ (જૂપરા. વરવટ-), કર્ઢાટી (જૂપરા. દેસવટઢ), કર્ઢતિ (જૂપરા. કરવત < કર-પત્ર-).

સ્વરભક્તિ

§ ૩૧. ય પ્રત્યય જાલવતા શબ્દો ઉપરાંત -રિઅ- અને -રિય- વાળાં જોડકાંઓ પણ હતાં. આ ઋગ્વેદમાં,^{૧૭} અને સંખ્યાબંધ શબ્દોમાં પ્રાકૃતમાં^{૧૮} મળી આવે છે; દા. ત. પ્રા. કર્ઢ- કે કર- (કાર્ય-), ગુ. કર્ઢ અને અનેરં (*અન્યકારિઅ-). પ્રત્યય તરીકે ગુજરાતીમાં એ પછી ખાલુ રહ્યો છે : દા. ત. ઘણેરં (વન-), ખેરં (*ખલું) વહેરં (*વાહી).

સૂરત અને મરુચમાં યં > રૂ : દા. ત. મારયાં > માદરાં. પ્રધાન ગુજરાતીમાં વ્ય-
ક્તિય ધૂયમાં પણ સ્વરમત્તિ મળે છે : દા. ત. આર્યા > આર્યા.^{૪૯}

સ્વરપ્રક્ષેપ કે વિપ્રકર્ષ

§ ૩૨. સંસ્કૃતમાંના -ર્- ધરાવતા સંખ્યાબંધ શબ્દોમાં, પ્રાકૃતમાં આવતાં વચ્ચે પ્રક્ષેપ તરીકે સ્વર, મોટે ભાગે ઇ, ઉમેરવામાં આવે છે.^{૫૦} લેટિનના extempulo સાથોસાથ extemplo વગેરે જેવાં જોડકાંઓનું આ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે કે સાહિત્ય-કીય સંસ્કૃતમાંથી ડહીના શબ્દો છે, તે કહી શકાતું નથી. કોઈ પણ રીતે, આ પ્રક્રિયાનો આરંભ ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવે છે. ૨ અથવા અનુનાસિક વ્યંજન સાથે વ્યંજનનું જોડાણ હોય તેવી રીતે અહીં સ્વરમત્તિનો સ્વર કેટલીક વાર વિકાસ પામ્યો હોય છે.^{૫૧} પ્રાકૃતના કેટલાક શબ્દો આ તત્ત્વ બતાવે છે, તે જો મૂળમાં તત્ત્વમ હોય તો તે કોઈ કારણે, ર્ નો સ્સ (assimilation - ક્રિયા) થયા પછી અને દ્વિશ્રુતિમધ્યગત વ્યંજનનો લોપ થયા પછી સંસ્કૃતમાંથી ડહીના મળ્યા હોવા જોઈએ; દા. ત. આદર્શ -, પ્રા. આઅરિસ -, સર્ષપ -, પ્રા. સરિસવ -. ગુજરાતીમાં આ શબ્દો આરર્સા, સરસવ તરીકે દેખાય છે. ઘજ રીતે અમ્લ પ્રા. અમ્બિલ (< *અમ્બલ -), ગુ. આમકું તરીકે દેખાય છે.

સ્વરરાગ

§ ૩૩. અ < સં. અ ધરાવતા ગુજરાતી સંખ્યાબંધ શબ્દોમાં અને સ્થાને સ્વરિત શ્રુતિમાં ઐ, અને અસ્વરિત શ્રુતિમાં ઐ. કેટલાક દાસલાઓમાં માત્ર ઐ વાળાં રૂપો જ વપરાય છે; દા. ત. ઘેર < *ઘરિ < *ગહેં.

આ શબ્દોનો મોટો ભાગ નામોનો છે, જે વધાં જ નારી જાતિમાં છે, અને ઈકારાંત સંસ્કૃત રૂપોને જાણે ભાગે મળતાં છે. ઇમ માલમ પડી આવે છે કે જૂપરા. સમયમાં મઠી આવતા આ ઈકારે પૂર્વના અ ના માનને, કોઈ એક ગુજરાતી પ્રાંતિક બોલીમાં તો ષોક્કસ, અસર કરી છે.

કેડ કે કડ (કટિ -), મેસ (મશી), હેડ (“દિવ્યાવદાન” માં હડિ -), હેઠ (મરાઠી. હઠ), ચેઠ કે ચઠ, પેર (: નેપાળી પરિ), તેડ (તટ -), નેઠ કે નઠ (નલ -), સેર કે સર જેમ કે મોતીની સેર; આ વધા શબ્દો નારી જાતિના છે.

આ સાથે તારિલ સાથોસાથ તેરિલ ઉચ્ચારણ સરખાવી જોવું.

વ્યંજનોનો ઇતિહાસ

§ ૩૪. આખા. ના વ્યંજનોનો સામાન્ય વિકાસ, તેઓમાંથી ડહતા પ્રાંતીય મેવોના જ્ઞાસ પ્રજ સાથે, ડો. ડહોંકે રજૂ કર્યો છે. ગુજરાતીને જ્ઞાસ ડહેજીને તે વિકાસમાંની જ્ઞાસ હફીક્તોની નોંધ લેવાનું અહીં યોગ્ય થઈ પડશે.

^{૪૯} ભારતીય ભાષા સમીક્ષા, પ્રિયર્સન, ગ્રંથ ૧ મો, ભાગ ૨, પૃ. ૨૩૧

^{૫૦} વિજ્ઞાન, §§ ૧૩૧ - ૪૦

^{૫૧} મેક્ઝોનલ, વૈ. વ્યા. § ૨૧

વિકાસના ગાઠા દરમિયાન સાસ નોંધવા લાયક હકીકત તે સ્પર્શ વ્યંજનોના સાંધાઓ (articulation) ની વધતી જતી નબલકાઈ પ છે. આ ત્રણ રીતે જોવામાં આવે છે: (૧) અંત્ય સ્પર્શ વ્યંજનનો લોપ; (૨) સ્પર્શ વ્યંજનોના સમૂહમાં પૂર્વના વ્યંજનનો પછીના વ્યંજનમાં પૂર્વપર વર્ણસાદૃશ્ય (assimilation) [આ બંને તરતોનું મૂળ સ્પર્શ વ્યંજનોના આ સ્થિતિમાં રહેલા, ઝીમા (implosive) ઉચ્ચારણમાં રહેલું છે]; (૩) દ્વિશ્વતિમધ્યગત અઘોષ સ્પર્શ વ્યંજનોનું ધીમેધી થતું ઉચ્ચારણ (sonorization) અને વધા જ દ્વિશ્વતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનોનું સહૈતુક અદર્શન. મહાપ્રાણ વ્યંજનોના વિષયમાં ઇયું બન્યું કે માત્ર તેમાંનું હ ઉચ્ચારણ જ રહેવા પામ્યું. આ પ્રક્રિયાનાં જૂનામાં જૂનાં ચિહ્ન ઋગ્વેદની ભાષામાં દૃશ્ય થઈ વૃક્ત્યાં હતાં, કે ય્યાં લાલચ્ય સ્વર પૂર્વે દ્યુ. ઘ અને ઘ (gh અને guh), તથા કોઈ એક ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં દ્યુ. ઘ ને સ્થાને હ આવી જતો હતો.

આ વિકાસ ચાલુ રહ્યો હતો; પણ સગવડની સ્વાતર પ્રધાન લિખિત પુરાવો જાલવનારા ચાર યુગને લગભગ લગતી ચાર ભૂમિકામાં તેને વિભક્ત કરી શકાય: (૧) અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખોની ભાષા સુષીની વહેલાંની મધ્યકાલીન ભારતીય; (૨) હેમચંદ્રની પૂર્વેની થોડી સદીઓ સુષીની સાહિત્યકીય પ્રાકૃતો; (૩) જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના ગ્રંથો સહિત વહેલાંની અર્વાચીન ભારતીય; (૪) અર્વાચીન ગુજરાતી.

§ ૩૫. પહેલી ભૂમિકામાં વધા અંત્ય વ્યંજનોનો લોપ અને વ્યંજનસમૂહોનો પૂર્વ-પરભાવ (assimilation), નીચે વસાવવામાં આવેલા કેટલાક અપવાદો સિવાય, ચાલુ રહેવા પામ્યો હતો. આમાં. માં ય્યાં નજીકના ષ્ ની અસરને લીધે દંત્ય વ્યંજનોને સ્થાને અથવા ન્ ના વિષયમાં નજીકના ર્ ને કારણે મૂર્ધન્ય વ્યંજન બન્યો હોય છે, તેવા લાલચાઓમાં જ પરિમિત હતા તેવા મૂર્ધન્ય વ્યંજનો સંખ્યામાં સ્વં વધ્યા છે. આ કૃદિ કદાચ દ્રવિડ ભાષા બોલનારાઓની અસરને લીધે હોય કે જેઓની ભાષામાં ઇ બેડ સ્થાનના વ્યંજનોનો સ્પષ્ટ મેદ રહેલો છે. તે આ સ્થાનોમાં સ્પષ્ટ છે: પૂર્વ-પરભાવ-પ્રક્રિયાનાં ઉદાહરણોની વધતી જતી સંખ્યામાં; લા. ત. *દન્દ્ર-(: dévāpov) > દ્રન્દ્ર- > ઢન્દ્ર-ગુ. ઢાંડ; (૨) દેહીતી રીતે દંત્યનો મૂર્ધન્યમાં આગંતુક ફેરફાર: લા. ત. દશ- > ઢશ-, ગુ. ઢસું; પત્- > પદ-, ગુ. પહું; (૩) મોટી સંખ્યાના નવા શબ્દોમાં આ યુગ દરમિયાન સ્પષ્ટ જુદા તરી આવતા બોલીને લગતા મેદો જાળવામાં આવે તેવા આવી રહ્યા છે, તે આ છે:-

(૧) સ્, સ્થ, દ્, હ અને સ્પર્શ વ્યંજન ર્ ઇઓ વાયવ્ય સરહદની ભાષાઓમાં પૂર્વપર-ભાવ પામ્યા વિના અબાધિત (unassimilated) રહે છે. ગુજરાતીમાં તેઓ (પોતામાંનાં બેડ વ્યંજનમાંથી આદિનો વ્યંજન) પરભાવ (assimilation) પામે છે.

(૨) શ્, ષ્, સ્ નો પશ્ચિમના દેશોમાં સ્, પૂર્વના દેશમાં શ્ (પૂર્વની એક પ્રાકૃતમાં શ્ < શ્, સ્ < ષ્ સ્) અને વાયવ્ય સરહદની (પિશાચ) ભાષાઓના ધ્રુવમાં શ્ < શ્, ષ્, સ્ < સ્, ઇમ જુદા તરી આવે છે. ગુજરાતીમાં માત્ર સ્ છે [ગુજરાતી શ્ પ પછીના નવા દ્વૈતીયિક વિકાસમાં પાછો સ્થાન પામે છે].

(૩) ઘ ને સ્થાને લૈન્ગલના વેશોમાં વ્હ, પૂર્વના અને ડાહરાના વેશોમાં વ્હ હોય છે; ગુજરાતીમાં વ્હ છે.

(૪) સ્મ, ખ્ નો વાયવ્ય સરહદની બોલીઓમાં સ્મ, ખ્નારે અન્વય મ્ હોય છે; ગુજરાતીમાં મ્ છે.

(૫) જ કે ર + વંત્વ વ્યંજન હોય તેવા સંયોગમાં વંત્વનો પૂર્વ શ્વેશમાં મૂર્ધન્ય થાય છે, જ્યારે પશ્ચિમમાં વંત્વ જ રહેવા પામે છે. પરંતુ આ દાસલામાં પારસ્પરિક બીરધાદ્દ ઘટલી જૂની અને હંમચેલી છે કે અર્વાચીન ભાષાઓનો એક રીતે કે અન્ય રીતે વિકાસ થયો છે તે ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવાનું લગભગ અશક્ય છે. ગુજરાતીની પ્રધાન પ્રક્રિયા તો વંત્વને લગતી છે.

§ ૩૬. બીજી શ્રેણીમાં દ્વિશ્વતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનોનું બીમેથી ઉચ્ચારણ (sonorization) અને તેઓનો લોપ ચાલુ જ રહેવા પામ્યો છે. પૂરેપૂરો લોપ થયા પૂર્વે તેઓને સ્થાને ય-શ્વતિ થયેલી જણાય છે કે જે ય-શ્વતિ કાં તો રહેવા પામી યા તો ત્યાં હતી તેવો સ્થાનક પળ ન બાકે તે રીતે હુસ થઈ ગઈ. મોટે ભાગે દ્વિશ્વતિમધ્યગત -મ્- ને સ્થાને સાનુનાસિક ઓઘ્વ ઈન્તર્યા -વ્- થયો. કદાચ આરંભમાં રહેલાના અપવાદે ન્ થો ણ થયો કે જે, હાલ ગુજરાતીમાં છે તેવા સાનુનાસિક મૂર્ધન્ય -ઁ- ને સ્થાને આવી રહ્યો હોવો જોઈએ.

આ યુગના પ્રાંતીય બોલીઓને લગતા મેદ આ પ્રમાણે છે :-

(૧) કેટલીક વાયવ્ય સરહદની (પિશાચ) ભાષાઓમાંના દ્વિશ્વતિમધ્યગત વંત્વ ઈન્તર્યાઓને હ્ થયો છે. ગુજરાતીમાં બીજા સ્પર્શ વ્યંજનોની સાથેસાથ તેઓનો કોઈ થયો છે.

(૨) કેટલીક પરિસ્થિતિમાં દ્વિશ્વતિમધ્યગત -મ્- ગુજરાતીમાં રહેવા પામ્યો છે.

§ ૩૭. ત્રીજી શ્રેણીમાં, વહેલાના પૂર્વપર વર્ણસાદૃશ્યને કારણે આવી રહેલા બેવડા વ્યંજનો હીલા પડે છે [એકનો લોપ થાય છે] અને પૂર્વનો હ્રસ્વ સ્વર લઘુ થાય છે. આની આ પ્રક્રિયા, સ્વરની સાથે અનુનાસિકતા એકરૂપ થઈ જાય છે તેવા વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન આવ્યા હોય તેવામાં દેખાય છે, જ્યાં પૂર્વનો સ્વર લઘુ થાય છે. આ પ્રક્રિયા આખા ની દ્વિશ્વતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનોની વચ્ચેની ફરી સ્થાપિત કરે છે.

આ યુગના પ્રાંતીય બોલીઓને લગતા મેદ આ છે :-

(૧) પંજાબી અને બીજી વાયવ્ય સરહદની ભાષાઓમાં બેવડા વ્યંજનો રહેવા પામે છે. ગુજરાતીમાં તે સાદા બની જાય છે.

(૨) અનુનાસિક વ્યંજન પછી આવેલા અવોષ સ્પર્શ વ્યંજનો (breathed) પંજાબીમાં બોધ થયે છે (voiced). ગુજરાતીમાં તેઓમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી.

(૩) વ્- અને -વ્- પશ્ચિમમાં વ્ તરીકે રહે છે, પરંતુ પૂર્વમાં તેઓનો વ્ થઈ જાય છે. ગુજરાતીમાં વ્ બ્ થાય છે.

(૪) ણ નો પૂર્વમાં ન્ થાય છે, પણ પશ્ચિમમાં (શબ્દારંભે અથવા બેવડો જ હોય તે સિવાય) ણમને ણમ રહે છે. ગુજરાતી ણ ને સાચવી રાખે છે.

(૫) પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં દ્વિધ્રુતિમધ્યગત હ નો ઠ થાય છે, પણ તે પૂર્વમાં પૂ ને પૂમ રહે છે. ગુજરાતીમાં ઠ છે.

§ ૩૮. ચોથી મૂલિકામાં મમાના અંત્ય સ્વરોના, અને વ્યંજનો વચ્ચેના કેટલાક હ્રસ્વ સ્વરોના લોપે અંત્ય સ્પર્શ વ્યંજનોની, પૂર્વપર-વર્ણસાદૃશ્ય ન પામેલા (unassimilated) વ્યંજનસમૂહોની આભા. પ્રક્રિયાની ફરી સ્થાપના કરી છે; દા. ઘ. ગુ. વાત, નાસ, આગ, આર, વગેરે; વાતનાં, આંગલું, કરતાર, લાગતાર, કાતરી વગેરે.

§ ૩૯. આ ફેરફારોને કારણે નીચેની ગુજરાતી વ્યંજનપદ્ધતિ બાકી રહી છે :

સ્પર્શ વ્યંજનો : ક, ળ, ગ, ઘ, ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ત, થ, દ, ઘ, પ, ફ, બ, મ.

તાલબ્યાભાસી સ્પર્શ વ્યંજનો : ચ, છ, જ, ઝ.

અસ્પર્શ વ્યંજનો : સ, શ, ય, વ, ર, લ, ળ, હ.

અનુનાસિક વ્યંજનો : ઙ, ણ, ન, મ.

આમાંનો કોઈ પણ વ્યંજન શબ્દને અંતે તેમ આદિપૂ અને સ્વરોની વચ્ચે આવી શકે છે. અપવાદરૂપે હ , ળ અને ઠ કદી શબ્દને આરંભે આવતા નથી. ઉપર સમજાતી આપ્યા પ્રમાણે આ વ્યંજનો એકબીજા સાથે સંયુક્ત બની શકે છે. નીચે તે તે વ્યંજનોના વિશિષ્ટ વર્ગોને મથાળે તેઓના ઉચ્ચારણના વિષયમાં નોંધ મળશે.

અંત્ય સ્પર્શ વ્યંજનો ધીમા ઉચ્ચારણવાળા (implosive) બની ચૂક્યા છે; અને જો કે ચાલુ બોલીમાં વ્યંજનસમૂહોના આદિ વ્યંજનો કેટલીક વાર ધીમા-જબરા સંયોજન - (implosive-explosive articulation) ને પામ્યા હોય છે, જેમ કે આગથી (āgathī), તેમ છતાં ડ્યારે ઘોષ સ્પર્શ વ્યંજન અઘોષ સ્પર્શ વ્યંજન સાથે પરભાવ પામ્યો હોય છે, જેમ કે આગથી < [આગથી a'kthī], ત્યારે તેઓ વધુ સામાન્ય રીતે ધીમા (implosive) ઉચ્ચારાય છે.

આ ક્રિયા (process) કેટલી આગલ વધેલી છે તે અચ્છેર < અદ(ધ)શેર, અદ(ધ)શેર (: આધ) તેવાં છૂટાછવાયાં સ્વરોમાં જણાય છે, કે ડ્યારે આગમાં વગેરે સાથોસાથ આગથી જેવા શબ્દોમાં બન્યું છે તેમ પરભાવ (assimilation) નાં પરિણામને સ્વકે સામ્યાભાસ (analogy) નું ફલ સતત (continually) સ્થાન પામી શકતું નથી.

તેથી, આ જ વચ્ચે આજ સુધી કામ કરતાં ચાલુ રહ્યાં છે, કે જેને સ્ત્રીએ મૂલની આભા. વ્યંજનપદ્ધતિમાં સચક સુધારણા થવા પામી.

મહાપ્રાણતા

§ ૪૦. ગુજરાતી મહાપ્રાણ મુખ્ય સ્વરૂપમાં સંસ્કૃતને અનુરૂપ છે. વરંતુ તેનાં કેટલોક પ્રકારભેદ છે. આ ચે પ્રકારોમાં વિભક્ત કરી જાણાય :

અ. (મહાપ્રાણ ગુમાવવારી સિંહલી ભાષા સિવાયની) બધી અર્વાચીન માસ્ટીય ભાષાઓમાં સામાન્ય છે તેવા અને જેમાં અર્વાચીન રૂપો સંસ્કૃત મહાપ્રાણોના વિરોધે પ્રાકૃતમાં સચવાયેલાં છે; અને (આ.) જેનાં મૂલ માત્ર ગુજરાતીમાં જ છે તેવા; આ પાછલો પ્રકાર પુલો છે કે બીજી ભાષાઓમાં સ્વતંત્ર સ્થાન ધરાવતાં વલણોથી બહાર હોઈ શકે.

ખ. ડૉ. બ્લૉકે પહેલા પ્રકારની ચર્ચા કરી છે.^{૫૨} તેમણે આવેલાં મરાઠી ઉદાહરણો ગુજરાતીમાં ઘણાં સ્વરાં ઉદાહરણોની સાથે ડમી શકે તેવાં છે; ડા. ટ. શાપરિયું^{૫૩} (નાકનો રોય, કર્પર-), સીર્લી^{૫૪} (કીલ-, સીલ-), ફળસ (પનસ-), ફરશી (પરશુ-), ફાંસાં (પાશ-), સુંસું (બુપ-), સેઝું^{૫૫} (કીડ-). સં. કુન્ન-; કુન્ન-ને બદલે ગુજરાતીમાં મહાપ્રાણરહિત માત્ર કુન્નું (: મરાઠી. કુજા, કુવા, કુવડા), અને બદર-ને બદલે બોર, બોરું (: મરાઠી. બેર) રૂપ છે.

સ અથવા તો ર ના અસ્તિત્વને કારણે સંસ્કૃતમાં વ થયો છે તેવા આમા. મ્ને બતાવતો મ્ સવચાયો હોય, પણ બીજા દાસલાઓમાંનું મહાપ્રાણત્વ પુના પ શબ્દમાં રહેલા સ અથવા ર ની હાજરીને કારણે અથવા તો બીજા ધાતુ સાથે થયેલા મિશ્રણ જેવાં બીજાં સ્વાસ કારણોપ થયું હોય, એવા ડૉ. બ્લૉકના નિર્ણયમાં હજી કાંઈ પણ ઉમેરવા જેવું મઠ્યું નથી.

શબ્દમાં અંદર મ્ અને મ્ વચ્ચે પ્રાચીનને લગતાપણા જેવું દેખાય છે કે જેની છાપ ગુજ. માં પડી છે. ઓઝંબા(ર્મા) (ભમ્બતે). પાલ્લી (પર્યટ્ક-, મરાઠી. પાલ્લી(સી)) આ વચાણ ટકા ચોક્કસ ડહીનો શબ્દ છે.

આ. બીજા પ્રકારમાં મહાપ્રાણતા લોપના સંસ્થાબંધ દાસલાઓ છે.

(૧) અંત્ય મહાપ્રાણ (સ્વાસ કરીને જ્યારે શબ્દમાં બીજો મહાપ્રાણ હોય છે ત્યારે) પોતાની મહાપ્રાણતા ગુમાવે છે. ડૉ. બ્લૉક કહે છે તેમ, વર્ણમાળા ઉપરથી ધારવાનું મઠે તેના કરતાં અર્ધાંચીન વધી ભાષાઓમાં વ્યાંય વધુ સામાન્ય છે. નેપાળીમાં હું જોઈ શક્યો છું, તેના ઉપરથી હું નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે લેખનમાં વ્યક્ત કરવામાં આવતા હોય છતાં પણ શબ્દને અંતે આવેલા હોય ત્યાં વ્યંજન પછી લાગલા જ આવેલા હોય તો વધા મહાપ્રાણ વ્યંજનો પોતાની મહાપ્રાણતા ગુમાવે છે. આ, લેખનમાંની ચાલુ રુઢિ-પ્રિયતાને કારણે અથવા તો આવી સ્થિતિમાં જેમાં મહાપ્રાણ ન હોય તેવા સંલગ્ન રૂપોની અસરને કારણે નિર્વિવાદ વાત છે. નિર્મહાપ્રાણ રૂપોની સંલગ્ન રૂપોના અનન્ત્ય મહાપ્રાણો ઉપર ડહાડી અસર પણ થાય છે. જોવાની તક મળી છે તેથી નેપાળી, ગુજરાતી અને હિંદી પ ત્રણ ભાષાઓમાંની પહેલી બે કે જે હ ની તહન ઉપેક્ષા કરે છે (નેપાળીમાં તહન અને ગુજરાતીમાં મોટે આગે દ્વિશ્રુતિમધ્યગત હ હુસ થયો છે) તે બેઢ ભાષાઓ પણ અંત્ય વ્યંજનોની નિર્મહાપ્રાણતાને ચરોચર અમલમાં ચૂકે છે; જ્યારે દ્વિશ્રુતિમધ્યગત હ સાચવતી હિંદી અંત્ય મહાપ્રાણને પણ સાંચવી રાખે છે. ગમે તે રીતે, ગુજરાતી મહાપ્રાણોની મહાપ્રાણતા કોઈ પણ સ્થિતિમાં હિંદીમાં છે તેના કરતાં સ્વ દુર્બલ છે.

ગુજરાતીમાં અંત્ય નિર્મહાપ્રાણતાના દાસલા આ છે : બૂજ (બુધ્ધ-), દાજ(જ) (દાહ-), મીક(સ) (મિશ્તા), ચૂક(સ) (ચુશ્કા), જાંગ(વ) (જહવા), ગૂજ (ગુહા-),

૫૨ બ્લૉક, § ૮૪

૫૩ આ શબ્દમાં પ્રો. ટર્નેર પ માં શાંત અ ગણે છે, કેમ કે, p ઇકલોજ આવ્યો છે, અ ચરોચર નથી.

૫૪ પ્રો. ટર્નેર ડ આપે છે. ગુજરાતીમાં ડ જ છે.

-અનુવાદક

-અનુવાદક

સંજ (સંખ્યા), ફટ (દ્રષ્ટ), ઝટ (ઝટ-), કાટ(ઠ) (વાળીમાંની વાંકી કાઢી - પ્રા. ઝટ્ટિ-), કોટ(ઠ) (કુટ-), ઘીટ (ઘુટ-), કાટ(ઠ) (કાઠ-), અદ- : આઘ (અર્ધ-).

(૨) નેપાળીની જેમ ગુજરાતીમાં પણ બીજા વ્યંજન પછી લાગતા જ આવેલા મહા-પ્રાણતું મહાપ્રાણતા ગુમાવવા તરફ વળણ છે (જો કે અંત્ય વ્યંજનોના ત્રિવચનમાં લેક્ષનમાં આ સદા વતાવવામાં નથી આવતું); દા. ત. ડુજતું (બુઘ્યતે), પણ ડુસાવતું (સમસા-વતું); સમજતું (: હિં. સમજના).

આ પ્રકારે જે રૂપોમાં નિર્મેહાપ્રાણ વ્યંજનો દાસ્તલ થયેલા છે, તેવાં રૂપો ઉપરથી થતાં રૂપોમાં एवો વ્યંજન સ્વરની પૂર્વે આવ્યો હોય તો ઉચ્ચારણની દ્રષ્ટિએ તેની મહા-પ્રાણતા નહ ન થાય; દા. ત. સમજતું ઉપરથી સમજાતું, પલટું (? પર્યંત -) ઉપરથી પાલટાં, શિકવું (શિક્ષતે) ઉપરથી શિકાવું.^{૫૫}

કંઠ્ય વ્યંજનો

§ ૪૧. આભા. ના કંઠ્ય વ્યંજનોએ ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારણક્રિયાનાં પ્રકાર અને સ્થાન વદ્વ્યાં નથી; અને જ્યાં તે શબ્દારંભે આવ્યા છે અથવા તો વ્યંજનસમૂહોનું ઓગલાળું (simplification) થયું છે, ત્યાં ક્, છ, જ્, ઙ્, ઘ્ રૂપે આવી રહ્યા છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં ક્, ણ્, જ્ ની પૂર્વે કે પછી આવેલા ક્, છ, જ્ ના ચ્, છ્, જ્ થાય છે; દા. ત. દિચર્ (દિકર્), છેતર (છેતર), નાંચવું સાથે નાંછ્યા (નાંછ્યા), લાગવું^{૫૬} સાથે લાંજ્યા (લાંજ્યા).

તાલવ્ય વ્યંજનો

§ ૪૨. દ્વિશ્રુતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનોનો ય્ નહોતો થયો ત્યાંબુધી, અત્યારે ગુજરાતીમાં તાલવ્યઆસી (affricates) [ચ્, છ્, જ્, ઙ્, ts, tsh, dz, dzh] વર્ણોના સ્વરૂપમાં આવી રહેલા મૂળના આભા. તાલવ્ય વર્ણો સ્પર્શ વ્યંજનો [ચ્ k'] તરીકે ચાલુ રહ્યાં હોવા જોઈએ. નહિ તો, ઉષ્માક્ષરો રહી જવા પામ્યા છતાં, દ્વિશ્રુતિમધ્યગત ચ્ વર્ગે [ઇટલે કે ts વર્ગે] નહ થઈ ગયા તેનું કારણ મેલવડું મુશ્કેલ છે. ગ્રીક પ્રજા ભારતવર્ષ સાથે^{૫૭} સંપર્કમાં આવી તે સમયમાં તે અર્ધતાલવ્ય થયા હતા. સિંહલીમાં -ચ્ - ઇ સ્ તરીકે અને -જ્ - ઇ દ્ તરીકે જલવાઈ રહેલો છે.

હ્ જેવી રીતે ક્ ને લગતો છે તેવો આભા. છ્ ને લગતો નથી; પણ તે વ્યંજન-સમૂહના પૂર્વ-પરસાદ્વચને કરનારા વળણના પહેલા પરિણામનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે અને હ્યુ. sk' ને સ્થાને આવે છે. આને લીધે સ્વરોની વચ્ચે ઇ છ્ ના રૂપે બેવડો હોય છે; દા. ત. છિદ્- : લેટિન. સ્કિન્ડાં; ગચ્છતિ : વાસ્કાં. બીજું ઇ કે સંસ્કૃતીકરણ પામેલા પ્રાકૃત શબ્દોમાં છ્ કેટલીક વાર આભા. ના જ્ નું પ્રતિનિધિત્વ આવે છે; દા. ત. છુર- : છુર-.^{૫૮}

૫૫ આ શબ્દ શીખવું, શિખાવું વ્યાપક છે, જેમાં મહાપ્રાણતા જ છે. સમજાવું, પાલટો માં સૈદ્ધાંતિક રીતે જ્, ઠ થવા જોઈએ, તે નથી થતા તે અહીં પ્રો. ટનરે વતાવ્યું છે. -અનુવાદક

૫૬ ભારતીય-ભાષા-સમીક્ષા-પ્ર. ૧, ભા. ૨, પૃ. ૩૨૦

૫૭ વાકરનાગેલ, ૧, § ૧૧૧

૫૮ ,, § ૧૩૧ ને પછીનાં પાનાં

સં. ક્ષુદ્ર અને આવા અક્ષરો કરતાં મળ્યા. અક્ષરો છે. કેટલાક શબ્દોમાં એ બે ને કલ્પી છે અને, જેને શૂલના હુયુ. બોધ કેન્દ્ર મહાપ્રાણ + અસ્પર્શ (continuants) ને બોધ-અર્થન તરીકે સાંચવી રાખ્યો છે તેવી પ્રાંતીય બોલીમાં પ્રગતિ સાધી હોય તેવો દેખાય છે; જા. ત. કરતિ સામોસાથ શુ. કરતું.^{૧૧}

જસેલરમાં ગુજરાતીમાંના તાલબ્યના ત્સ, દ્જ અને ઉત્તરમાં વધુ આગળ જાણતાં સ્ જ થયા છે.^{૧૨}

મૂર્ધન્ય અને દંત્ય વ્યંજનો

§ ૪૩. હુયુ. ની દંત્યવર્ગીય વ્યંજનાવલી ભારતવર્ષમાં દંત્ય અને મૂર્ધન્ય એમ બે પ્રકારમાં આવી રહી છે.

આમા. મૂર્ધન્યોનું મૂળ દંત્ય વ્યંજનોમાં હોવાને કારણે તે મૂર્ધન્યો શ અને ક્ષ (૬-૪)^{૧૩} સાથેના સંપર્કને કારણે થયા હતા. પરંતુ પ્રાચીનતમ સંસ્કૃત અવશેષોમાં, વિકટમાં આવતા ર અને ઋ ની અસર નીચે દંત્યોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા મૂર્ધન્યોને સાંચવતા શબ્દો છે.^{૧૪} આમ છતાં, તે જ શબ્દો, કે તે જ પરિસ્થિતિમાં દંત્યો સાંચવતા બીજા શબ્દો આ જ ઉત્ક્રાંતિ (evolution) નું સદા અનુસરણ કરતા નહિ હોવાથી, પ્રાંતીય બોલીને લગતા ભેદો માલુમ પડી આવે છે. એક સમૂહમાં ર અથવા તો ઋ ની હાજરીએ દંત્યની મૂર્ધન્ય બને છે; બીજામાં એ એમનો એમ રહે છે. પરિસ્થિતિ આની માફક તેવી તદ્દન સાદી તો નહોતી જ, અને ઋ + દંત્ય, ર + દંત્ય, દંત્ય + ર, ર + સ્વર + દંત્યના જેવા મિશ્ર મિશ્ર સમૂહો માટે જુદા શબ્દો હશે.

પ્રાંતીય બોલીને લગતા ભેદો ગમે તે હોય, સંસ્કૃતમાં દંત્યમાંથી મૂર્ધન્ય થવાનું જવાબતા શબ્દો આ મૂર્ધન્યીભવનવાળી પ્રક્રિયા (development) સાંચવતી એક કે અનેક પ્રાંતીય બોલીઓમાં ઉછીના મળેલા સંસ્કૃતીકરણ પામેલા શબ્દો નિઃસંશય છે. એ નોંધવા જેવું છે કે આમાંના મોટા ભાગના શબ્દો અર્વા, મા. ભાષાઓની સામાન્ય વાર્ષિક સામગ્રીનો ભાગ બની ચૂક્યા છે.

ગુજરાતી એવા પ્રકારના ભાષાધૂષમાંની છે કે જેમાં ર ની હાજરીએ દંત્ય વ્યંજન દંત્ય વ્યંજન તરીકે જ રહેવા પામ્યો છે; અને આવી સ્થિતિમાં મૂર્ધન્ય થયેલો સાંચવતા શબ્દોને વહેલાંના કે મોડેના ઉછીના ગણવા જોઈએ.

અ. દંત્ય એમ ને એમ રહેવા પામે છે :

ઋત્ : મુર્ઝા (મૃત -), અમી (અમૃત -), કીધું (કૃત -), ઘી (ધૃત -).

ઋય્ : પોદહું (પૃથુલ -).

ઋદ્ : મૌ (મૃદુ -), હૈયું (હૃદય -).

ઋષ્ : મીષ (મૃષ -).

૫૧ વાકરનાગેલ, § ૧૪૧

૬૦ ભારતીય ભાષા-સમીક્ષા, પ્રં. ૧, ભા. ૨, પૃ. ૨૨૦

૬૧ વાકરનાગેલ, ૧, § ૧૪૫ અ

૬૨ „ § ૧૪૬-૭

कन्तु (कन्तति), कुण्डु (कुण्डति).

कः कातुं कातकी कातरा (कि. कर्त-), कातर (कर्तरी), कुतारा (कूर्त-), कात (काती).

कः कातुं (कातर्य-), साथी (सार्थिन्-).

कः केंदुं (प्रमदति), पादुं (पदति), आहुं (अर्ह-), दादर (दर्दुर-).

कः आघ अद- (अर्थ-), वधुं, वधारा, वधाई, वधावुं (वर्ध-).

र पूर्व श्रुतिमां : पेंहलुं (प्रथम-), माई (भ्रातृ-), गातडी (ग्रन्थ-).

नः रात (रात्रि-), रतांधलुं (*रात्र्यन्ध-), सेट (क्षेत्र-), पूत (पुत्र-), सुतार (सूत्रधार-), तोडुं (तोटयति).

द्रः नीद (निद्रा), दाम (द्रम्म-), ऊडुं (वादकी-उद्र-).

भ्रः गधि (गृध्र-), वाधर (वध्र-).

आ. ईत्यन्य मूर्धन्य धातु छे :

कृत् वगैरे : सांकड (सङ्कट- : कृत-), नड (नट नट- : नृत-), मड (मट- : भृत-), सडुं (शटति : शृणाति), कडुं (कटुक : लिथुआनिचन. कर्तुस्), कड (कटि : ग्रीक. कोले), जड (जड- : लेटिन. गेलु), घडा (घट- : जर्मेन. गल्ट), मडुं (मृत-), निवडुं (निर्वृत-), कडुं (अप्रामाणिक कूट- : ग्रीक. कुतोस्), पुडा पडल (पुट-पटल- : अं. फाल्ड), फुटुं (स्फुटति : जर्मेन. स्पल्टन्).

कथः कुहाडा < ? *कुहार- (कुठार- : लेटिन. कुल्लार).

कदः गुक (गुड- : जर्मेन. काल्ज).

कधः जड (जडु- : लेटिन. गुर्दुस्).

कृत् : आडा (अदति : आर्त्त-), माटी (मृत्ति-), कुटुं (कुटति : कृत-), -वट (वृत्ति- प्रत्यय), दा. व. अथोटी (हस्तवृत्ति-), देवट (= औदार्य).

कन्द के न्दः मांडुं (मण्ड- : मृदु-), खांडुं (खण्ड- : लिथु. स्केलेति), गांड (गण्ड- : लेटिन. र्लन्स्).

तः माट (मट- : भर्तृ-), आटो (अट- : ग्रीक. अत्यो), वाट (वर्त्मन्-), वाट (वर्ति-).

दः छांडुं (छर्दयति).

धः वाडुं (वर्धयति).

र पूर्वनी श्रुतिमां : पड- (प्रति) छे तेवा पडछार्या, पडथार, पडपूळ, पडवा वगैरे; पडुं (पठति : प्रथति), गांठ (ग्रन्थ-), पिंडर्ला (पिण्ड- : अं. पिलन्द), छटुं (छुटति).

द्रः डांडा (दण्ड- : ग्रीक. देन्द्रोन्), आंड (अण्ड- : कदाच जूनो स्लाव. जेद्रा वृषण).

वारंवार आवता नामिक प्रत्ययो - अड, -डा, डी, डुं ए कृत-, वृत्- धृत वगैरे (सरस्वातो सं. विकट-, सङ्कट-), जेवा सामान्य शब्दोमांना अथवा तो शकत्-,

અવટ (< *અવૃત્ - : અવર) ના પ્રસ્યનોમાંના - ઋત્ - > - અડ નો કદાચ નિષ્કાર હોય. સરસાઓ સં. કર્કટિકા, મર્કટ.

ઘરવતી બંને વર્ગો (તવર્ગ અને ટવર્ગ)ની સરસામળીથી એવું માલુમ પડી આવે છે કે જ્યારે મૂર્ધન્ય ધરાવતા બધા શબ્દો ઘણી અર્વાચીન ભાષાઓમાં મળે છે (સિવાય કે મરાઠીમાંના મૃત્તિ - શબ્દમાંથી આવેલા રૂપમાં દંત્ય જ સચવાયો છે), અને મોટે ભાગે સાહિત્યકીય સંસ્કૃતમાં મૂર્ધન્ય પ્રક્રિયાથી આવે છે, એટલે કે એ શબ્દો, તેઓના પ્રાચીન સામાન્ય ઊછીના લેવાની સ્થિતિના બહોળા વિસ્તારને આભારી છે, ત્યારે દંત્ય ધરાવતા શબ્દો બધા કાંઈ તેવા પ્રકારના મળી નથી આવતા, સાસ કરીને વર્ણ - અને કર્ત્ત્વ માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દો.

§ ૪૪. સંસ્કૃતમાંના બીજા પ્રકારના શબ્દોમાં પકડી ન શકાય તેવા કારણ વિના જ વધુ વહેલાંના દંત્ય વ્યંજનો મૂર્ધન્યના સ્વરૂપમાં માલુમ પડી આવે છે; દા. ત. અતિ, ઊદુમ્બર - (ગુ. ઝંબર)^{૬૩} સાથોસાથ અટિ, ઊદુમ્બર - આ યાદી સમય જતાં વધતી જાય છે અને આ મૂર્ધન્યોની સંખ્યા મના. અને અર્વા. મા. માં સ્થૂં વધી જાય છે. શબ્દોની યાદી અને નિરાકરણનો પ્રયત્ન ડૉ. વ્લૉકે વતાવેલાં છે.^{૬૪} ગુજરાતીમાં આવા શબ્દો આ છે : ઊઠવું (ઊઠ્યતિ), ઢસવું (દશતિ), ઢામ (દર્મ -), ઢાંઢાં (દણ્ડ -), પઢવું (પતતિ), ટોહું (તોલી), ટુટવું (ત્રુટ્યતિ).

કેટલાક દાસલાઓમાં પછીના મૂર્ધન્યને કારણે પૂર્વ દંત્ય વ્યંજનનું પરવર્ણસાદૃશ્ય થયેલું દેખાય છે (ટોહું, અને ટોહવું સાથોસાથ ટુટવું); પણ આવું પરવર્ણસાદૃશ્ય ગુજરાતીમાં નિયમિત નથી; દા. ત. તર્ઠ, તોઠ, દાઢી, દીઠું, ધીટ, દઠ વગેરે.

દંત્યના મૂર્ધન્ય સાથેના આ પારસ્પરિક વિનિમયને લગતી સર જ્યોર્જ ઇ. ગ્રિયર્સનની ત્રણ સૂચના નોંધ કરવા જેવી છે :

“ઉત્તર તરફની ગુજરાતી લોકભાષામાં મૂર્ધન્ય વ્યંજનોને દંત્ય કરવાનું અને દંત્ય વ્યંજનોને મૂર્ધન્ય કરવાનું મજબૂત ઘટન છે..... સ્વરં જોતાં આપણે કહી શકીએ કે ભાષાના આ સ્વરૂપમાં દંત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનો પરસ્પર બદલી શકાય તેવા છે.”^{૬૫}

“તેઓ (અશિક્ષિત મુસલમાનો)ને ઉચ્ચારણની પળ ઘણી વિશિષ્ટતાઓ છે. એમાંની મુખ્ય, મૂર્ધન્ય અને દંત્ય વ્યંજનો વચ્ચે મેદ પાડવાની અશક્તિ એ છે.”

“એને વધુ મહત્ત્વ આવે તેવું એ છે કે પારસીઓ જે ગુજરાતી બોલે છે તે કેટલીયે વાર મૂર્ધન્ય વ્યંજનોને દંત્ય કરી નાસતો ફેરફાર વ્યક્ત કરે છે.”^{૬૬} એવો જ ગુજરાતી સારી રીતે મળતી આવતી નેપાળી ભાષામાં, અને વહી સર જ્યોર્જ ઇ. ગ્રિયર્સનના કહ્યા પ્રમાણે બદલામાં નેપાળીને કેટલોક સંબંધ છે તે વાચક્ય સરહદના ભાષાધૂષ- (પિશાચ^{૬૭})માં દંત્યો અને મૂર્ધન્યો વચ્ચે ભરે ગોટાલો છે.

૬૩ વ્લૉક, § ૧૧૮

૬૪ ઇજન, § ૧૧૯

૬૫ મા. મા. સમીક્ષા, પ્રં. ૧, મા. ૨, પૃ. ૩૨૯

૬૬ ઇજન, પૃ. ૩૩૧

૬૭ ઇજન, પૃ. ૩૩૦

§ ૪૫. કેટલાક શબ્દોમાં સં. ઙ ને સ્થાને ઙ આવેલો છે. આ પ્રાંતીયતાદર્શક પ્રક્રિયા છેક કર્ણવેદ છેટલી જૂની છે, કે જેમાં ઙ નો નિયમિત રીતે ઙ થયેલો છે. ગુજરાતીમાં આવા શબ્દો ઊછીના શબ્દો છે; અને ઘણા સ્થાને દાસલાઓમાં તેઓ સામાન્ય ભારતીય વાચક સામગ્રીના અંગરૂપ છે; દા. ત. સોઠ (ષોડશ-), ગોઠ (ગુઠ-), નઠ (નઢ-), નલ-), સેલું (પ્રા. સેલું : ? ક્રીડ-). આ વિકાર પાલિ અને સિંહલીમાં નિયમિત છે.

જેમાં -દ- નો ર થયો હોય; દા. ત. વાર (દ્વાદશ-), તેવા સંખ્યાવાચક શબ્દો એક વાયવ્ય સરહદી બોલીમાંથી ઊછીના આવેલા શબ્દો મોટે ભાગે છે, જે બોલીમાં આ પ્રક્રિયા સામાન્ય છે; સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં -સ- નો હ થાય છે તે વિકાર પણ તે જ મૂલ સ્થાનનો નિર્દેશ કરે છે.

§ ૪૬. દ્વિશ્વતિમધ્યગત ઙ-, કે જેનો કેટલીયે વાર ઙ થાય છે તેને વાદ કરીયે તો મૂર્ધન્ય અને દંત્ય વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ વદલ્યું નથી. આમ શિષ્ટોની બોલીમાં હાઢ લિમડી, પળ ગાડી (< ગાડી) મળે છે.^{૬૮}

ઉત્તર ગુજરાતમાં યાં દંત્યો અને મૂર્ધન્યો વચ્ચેનો ગોટાલો ખૂબ મોટો છે, ત્યાં દ્વિશ્વતિમધ્યગત -ઙ- અને -ઢ- નો ર થઈ જાય છે.^{૬૯}

ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનો

§ ૪૭. ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ વદલ્યું નથી; અપવાદરૂપે ફ અધોષ અર્ધ ઓષ્ઠ્ય અસ્પર્શ બન્યો છે.

અનુનાસિક વ્યંજનો

§ ૪૮. (૧) ઙ જ્યારે સાનુનાસિક સ્થરની પછી આવ્યો હોય ત્યારે (અંતે આવેલા કે બીજા વ્યંજનની પૂર્વે આવેલા) ગ નો લોપ થયે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો લાભ પામ્યો છે; દા. ત. આંઢ < આંગ (અઙ્ગ-), આંઢણું < આંગણું (અઙ્ગન-). આ અર્ચ્ય -મ્ ના -મ્ થવાના ફેરફાર સાથે સમાન દાસલા છે; દા. ત. આમ < આંબ (પ્રા. અમ્બ-, સં. આમ્ર-).

(૨) જામા. દ્વિશ્વતિમધ્યગત -ન- માંથી મમા. નો ણ થયો (જો કે ઘણી સરી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તેવો વતાવવામાં આવ્યો છે છતાં ં શંકાસ્પદ છે કે આદિ ન- નો ણ થયો છે કે નહિ).^{૭૦} આ ણ પશ્ચિમ અને વાયવ્ય સરહદના ભાષાપ્રદેશમાં રહેલા પામ્યો છે. (હિમાલયમાં કુમાઓન જેવા છેક દૂર પશ્ચિમના સ્થાન સુધી તે પથરાયેલો છે), પણ

૬૮ પ્રો. ટર્નરને મૂર્ધન્યતર ઙ-ઢ વિશે અલ્પ માહિતી જણાય છે. અહીં આપેલાં ત્રણે ઉદાહરણોમાં શિષ્ટ બોલીમાં શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઙ નહિ; પણ મૂર્ધન્યતર વૈદિક ઙ છે. હાઢ, લીમડી, ગાડી. ઇમનો ં તે ઙ જ છે. ગુજરાતીમાં અમદાવાદથી નીચેના ભાગમાં દ્વિશ્વતિમધ્યગત ઙ-ઢ ઇટલું જ નહિ પોચા અનુનાસિક પછીનો ઙ પણ મૂર્ધન્યતર છે. માત્ર કાઠિયાવાડમાં ઙ સર્વત્ર શુદ્ધમૂર્ધન્ય છે, અને વેવડા ઙ ઉપરથી ઊતરી આવેલા ઙ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય છે. ં રીતે કાઠિયાવાડમાં કઢી, લોડું, પીઢ, રીડું, કોઢ વગેરેમાં શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઢ, અને હાઢ, ગાડી, લાડી, પાડી, વગેરેમાં શુદ્ધમૂર્ધન્ય ઢ છે. -અનુ^{૭૦}

૬૯ મા. આ. સમીક્ષા, પૃ. ૩૩૦

નોંધ :-આમાં પણ કાર્શિક સમક્ષેપ છે. ઉત્તર ગુજરાતના માત્ર બોરાઓ જ મૂર્ધન્યતર ઙ-ઢ ના ં કરી નાખે છે. માત્ર ઙ નો ં સર્વત્ર ત્યાં છે, ચરોતરમાં પણ છે, સોરઠમાં પણ છે. -અનુવાદક

૭૦ સરલાવો શ્લોક, § ૧૩૨

મળ્ય અને પૂર્વનાં ભાષાયૂથમાં ફરી તેનો ન્ બની ગયો છે. બીજી બાજુ મમા. ના - ણ્ - નો સામાન્ય રીતે - ન્ થયો છે. આમા. ના ણ્ ની ગમે તે સ્થિતિ (value) હોય, પણ ગુજરાતી ણ્ તો સાહુનાસિક મૂર્ધન્ય અસ્પર્શ વ્યંજન છે (જેવી મમા. ના - ણ્ ની; સ્વારથી ન્ નો ણ્ થવાની પ્રક્રિયા - મ્ ના વૈ થવાની ક્રિયાની સાથે સમાન અને હુદિ-મન્ય થઈ).

(૩) સિંહલી સિંચાવની બીજી અર્વા. મા. માષાબોધી વિશિષ્ટતામાં ગુજરાતીય કેટલીક ય પરિસ્થિતિમાં દ્વિશ્રુતિમધ્યગત -મ્- ને સાંચવી રાખ્યો છે.^{૭૧}

ય

§ ૪૯. આમા. નો ય ગુજરાતીમાં રહેવા પામ્યો નથી. શબ્દારંભે તેનો જ્ - થયો; વ્યંજનયૂથોમાં પૂર્વે આવેલા વ્યંજનને અસર કર્યા વિના કે કરીને તે પૂર્વવર્ણસાદૃશ્ય પામ્યો હતો; સ્વરોની મધ્યમાં, પત્તો ન લાગે તેવી રીતે તે હ્રસ્વ થયો; માત્ર અપવાદે અથ જેવા સમૂહમાં તે બધ્યો હતો, જેમાં મમા. નો એ આવ્યો.

આમ છતાં ય ધ્વનિ ગુજરાતીમાં પાછો દેખાયો છે. પરંતુ મૂલ દ્વિવિધ છે :-

(૧) મમા. મૂલનો હોય કે અર્વા. મા. મૂલનો હોય, તેવા ઇ કે ઈ નો કેટલીક પરિસ્થિતિમાં ય થયો (જુઓ ઉપર §§ ૨૭ (૪), ૨૯).

(૨) ઇ કે ઈ ની પૂર્વે કે પછી આવતી સંહિતા (hiatus) ને દૂર કરવાને માટે સરલ આડચના રૂપમાં તે વિકાસ પામ્યો. આ ય્ -રૂપી આડચ, ય્વી જ વ્ -રૂપી આડચ, જો કે લેખનમાં ચાલુ રીતે વ્યક્ત થતી નહિ, છતાં કોઈ પણ વિકાસે (દા. ત. દ્વિશ્રુતિમધ્યગત વ્યંજનનો હોપ કે અર્થ ઈ કે ઊ ને લાગતા ઉચ્ચારણાનુકૂલ પ્રત્યયનું ઉચ્ચેરણ) ઇ કે ઈ યા ઉ કે ઊ ને સંહિત સ્થિતિમાં જેવા મૂક્યા, કે તરત જ, શક્ય રીતે તેનો જન્મ થયો. જ્યાં ઇ કે ઈ ઉ કે ઊ નો સંકોચ ન થયો ત્યાં તેણે પોતાની સ્થિતિ જમાવ્યે રાખી; દા. ત. પિયાસ (પિપાસા), શિયાઠ (શૃગાલ -), શિયાઠા (શીતકાલ -), વાણિયા (વાણિજ -), આગિયા (અગ્નિ -), કોયઠ < *કોયિઠ (કોકિલ -). ઉતાવળી ઘાળીમાં, આમ છતાં, પેલી આડચનો વિકાસ સાધ્યા વિના ઇ કે ઈ પોતે જ (૧) માં જળાધ્યા પ્રમાણે ય નું રૂપ ધારણ કરે છે. કેટલીક વાર આને લેખનમાં પણ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે; દા. ત. પ્યાસ, ય્યાઠ.

વ્

§ ૫૦. મરાઠી, સિંધી અને પંજાબી ય બીજી પશ્ચિમની ભાષાઓ અને સિંહલી અને કાશ્મીરીની^{૭૨} જેમ ગુજરાતીય આદિ વ્ તેમ જ મમા. ના - વ્ - < વૃ, વ્ય ને સાંચવી રાખ્યા છે. વ્ ધરાવતા શબ્દો મધ્ય અથવા તો પૂર્વની ભાષાઓમાંથી ડહીના શબ્દો છે.

ગુજરાતી વ્ નો ઉચ્ચાર કરવામાં હોઠ ચપટા બને છે, અને નહિ કે ભોઠ; સૈથી ય યુરોપિય ડબલયૂ (w) જેવું ઉચ્ચારણ હોય તેના કરતાં ય સાદો (v) છે.

૭૧ જુઓ ટર્નર, JRAS, 1915, પૃ. ૨૧

૭૨ બ્લોક, § ૧૫૦

લેખ ૪-૪

§ ૫૧. આ વિષયમાં ગુજરાતી ગિરનાર ઉપરના અલોકના ઉત્કર્ષિય લેખોની ભાષા સાથે સામ્ય ધરાવે છે, કે જેમાં ત્ > ત્થ સ્થિતિ છે; જ્યાં બીજે દંત્ય પ્રક્રિયા હતી;^{૭૩} જા. ત. બાર (દ્વાર -), બે (દે), બીજ (દ્વિતીય -), પળ હુણું (પ્રા. હુગુણ - , આખા. ૧ હુગુણ -), ઝમું (ઝર્ધ્વ -), પ્રત્યય - પળ (-સ્થન -).

મૃદુ (= ર્લ)

§ ૫૨. હ્યુ. ર અને લૂ ની પ્રક્રિયામાં મેદ જેટલી તો ચોક્કસ પ્રાંતીય બોલીઓ હતી. એકમાં ર અને લૂ નો સ્પષ્ટ મેદ હતો; બીજીમાં એ બંનેનો ર માં ગોટાળો હતો, અને ત્રીજીમાં તે બંનેનો લૂ માં ગોટાળો હતો.^{૭૪} સાહિત્યકીય સંસ્કૃતની જેમ ગુજરાતીએ ર અને લૂ બેડ સાંચવી રાખ્યા છે; પરંતુ ઉપરની ત્રણ બોલીઓ ધરાવતી ભાષાઓમાં થયેલી છેવડદેવહને કારણે ગુજરાતીના ર અને લૂ સદા કોઈ મૂલ્ય હ્યુ. ના ર્લ અથવા તો સાહિત્યકીય સંસ્કૃતના ર્લ ને પણ મળતા હોતા નથી.

ગુજરાતીનો એ મેદ સંસ્કૃતમાંના મેદ કરતાં નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે :-

(૧) ર્લ = સં. ર : પલાણ (પર્યાણ -), સાંભરવું સાથોસાથ સાંભઠવું (સંસ્પર્શિત), નિકઠવું, ઝકઠવું (નિષ્કરોતિ, ઝકરોતિ; વઠી વેડ સં. માં -કઠ- સાથે વળ), આલાં-હીલું (આર્દ્ર -), રોમ (રીમન્ -, હોમન્-બેડ અશ્વેદમાં) ઉપરાંત હોમ, ચોઠવું (ચૂર્ણ -), ઘોઠવું (ઘૂર્ણ -).

નીચેના શબ્દો વધુ મોડેથી આવેલા ઝઠીના શબ્દો છે; જેવા કે :-

અ. સ્વરભારનો ફેરફાર : પાલટા, મરાઠી. પાલટ (પર્યસ્ત -), પાલસ, મરાઠી. પાલસી (પર્યસ્ક -), હઠદ, મરાઠી. હઠદ (હરિદ્રા).

આ. ડ્ઠ્ > ડ્ઘ્ : પલહ્ણ, પંજાબી. પલહ્ણ (પર્યહ્ણ -).

દ. નિયમપ્રાસ દીર્ઘતાનો અભાવ : મઠું < મઠ્લ - (મદ્ર -).

(૨) ર્લ = સં. લૂ : પીપર (પિપ્પલી પીપર), ગઠવું (ગલતિ) ઉપરાંત ગરવું.

§ ૫૩. આખા. ના ર્લ એ પોતાનું ઉચ્ચારણ સાંચવી રાખ્યું છે; પણ સ્વરો વચ્ચે આવેલા લૂ અને ર્લ અથો છે, જે ફેરફાર -ન્- ના -ળ- અને -મ્- ના વ્ નો સમાન છે. લૂ હું ઉચ્ચારણ કરવામાં બીજીની સ્થિતિ ણ્ હું ઉચ્ચારણ કરવામાં જેવી હોય છે તેવી હોય છે; ઘટલે કે દાંતની ઉપલી કિનારીની બરોબર પાછલ સતત તાલવાળે અથડાતાં પાછલી બાદુએ બીજાનું ટેરું ગૂંચવું સાય છે; પરંતુ જ્યાં સ્પર્શ થતાં જ કંઠદ્વારના તલિયામાં પટીની જેમ ઝાંટે છે. લાઠી ઝંચી થાય છે. આ ર્લ જુપરા. ની હાથમતોમાં^{૭૫} નોંધાયેલો નથી મળતો, પરંતુ તેનો ર્લ થી મેદ થઈ ચૂક્યો જ હોવો જોઈએ; કેમ કે વેવઢા ર્લ ના સ્થાને એકવડો -ર્લ- આવી ગયો જ હતો કે જે ગુજરાતીમાં અદ્યાપિ છે.

૭૩ ડોક્ટરનામેલ, § ૧૧૧ અને પંછીનાં પાનો

૭૪ „ § ૧૨૯

૭૫ ટેસિસટોરી, હન્ડિયન ઇન્ડિકેટરી, ૪૩, પૃ. ૫૫
૩.૧.૬.

ઉપમાક્ષરો

§૫૩. વાયવ્ય સરહદ અને પૂર્વની બોલીઓના યૂથમાં વ્યક્ત થાય છે તે રીતે ગુજરાતીમાં જાના. જા શ્, ષ્, સ્ નો એવ બથી. જખાનો સ્ થાય છે. છતાં જાનો હ-એ ની પૂર્વે કે પછી શ્ અઈ જાય છે તે રીતે ગુજરાતીમાં મિજતા પામે છે; દા. ત. શીમ (સીમા), કરીશ (કરિષ્યામિ, પ્રા. કરિસ્સં).

ઉત્તર ગુજરાતમાં બધી સ્થિતિમાં સ્ અને શ્ નો હ બને છે.^{૫૬}

સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં સ્ ને સ્થાને હ દેખાય છે; દા. ત. બાર < બારહ (દ્વાદશ-). આ શબ્દ છે તે રીતે વાયવ્ય સરહદની બોલીઓનાં રૂપ છે.

§૫૫. ઇમ્, ઘ્, સ્મ.

ઉપમાક્ષર + મ્ ના યૂથના વિકાસમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે :-

(૧) સ્ પરવર્ણસાદૃશ્યને પામે છે, તે કદાચ વ્યત્યય પછી; સરસાવો પાલિ. રંસિ (રશ્મિ-). આ વાયવ્ય સરહદની બોલીઓના યૂથમાંનો વિકાસ હોવાનું માલુમ પડે છે. ગુજરાતીમાં છેક વહેલાંના સામાન્ય ડહીના શબ્દો મળે છે, જેવા કે રાસ (રશ્મિ-), વિસરતું (વિસરતિ).

(૨) ઉપમાક્ષર + ન્ ની જાગૃતમાં બને છે તેમ ઉપમાક્ષરનો હ્ ઉત્પન્ન થતાં મહાપ્રાણ બને છે, જે હ ના વ્યત્યયથી મ્ બને છે. શબ્દના આરંભમાં (જ્યારે સ્ કે હ ની પૂર્વે જાન્યો ત્યારે તો) હ નો લોપ થતો હતો; દા. ત. પ્રા. મસાણ-, ગુ. મસાણ (અમશાન-), પ્રા. મંજુ (અમજુ), પ્રા. ણેહ-, ગુ. નેહ (જેહ-). શબ્દાંતર્ગત સ્થિતિમાં હ લાંબા સમય સુધી સચવાયો હતો; દા. ત. ધિર્મલ < ગિમ્હ- (ગ્રીષ્મ-), પ્રા. અમ્હે (અસે), તુમ્હે (યુષ્મે), જૂપરા. અમ્હે; પરંતુ તેનો અર્વા. ગુજરાતી-અર્મ, તર્મ માં લોપ થયો છે. નામિક પ્રત્યય તરીકે અપ. -અ-હિં, જૂપરા. -અઈ અથવા અહ, ગુ. ઈ (અન્યથા હ્યુ. ના -ધિ થી સમાહિત) ના રૂપમાં આવેલો શબ્દ રીતે -મિહ્ન- (-સિન્) હતો. શબ્દના દેહમાં આવતા, પુનાથીયે ચડી જાય તેવા તેના જેવા ઉચ્ચારવિષયક જાસને માટે -અકેન, -અકાનામ્, -અકાનિ > પ્રા. -અર્ઘ્ણ, -અર્ઘાણ, -અર્ઘાઈ > અપ. -અર્ઘ, -અર્ઘાં, -અર્ઘાઈ > ગુ. -ર્ઘ, -ર્ઘાં, -ર્ઘાં ઇ પ્રત્યયોનો ઇતિહાસ સરસાવો. પ્રા. -અર્મિમ (-અર્મિન્) ઇ રૂપ, તો કદાચ ડહીના પ્રકારનું હશે, અને કદાચ યહાં, વહાં ના ગુજરાતી આં માં સચવાઈ રહ્યું છે.

જ્યાં હ રહેવા પામ્યો ત્યાં (જાના. હ્ માંથી મ્ સહિત જેમ) યૂથ -મ્- બન્યું; દા. ત. પ્રા. સર્મ્મ-, મરાઠી. શૈષાં (શ્લેષ્મન્-). ંસ્મ ઇ ગુજરાતી સાંમરતું (સંસારતિ) માં રહી ગયો છે.

(૩) પ્રા. મિષ્ફ- (મીષ્મ-), સંષ્ફ- (શ્લેષ્મન્-) માં છે તેનું યૂથ પ્ફ બન્યું. સંભવ છે ત્યાંસુધી આ અવોષ મ્હ માંથી થયેલા મ્ફ ને બતાવે છે, ત્યારે તે વોષ મ્હ-માંથી થયેલા મ્મ ની સમાન બને. ગુજરાતીમાં ઝંફ (અષ્મન્-) છે.

બેવડા વ્યંજનોમાંથી એકવડા થવાની પ્રક્રિયા

§ ૫૬. મમા. ના પૂર્વપરવર્ણસાદૃશ્યના પરિણામરૂપે આવેલા બેવડા વ્યંજનોમાંથી એકનો લોપ થયે એકવડો થવાની પ્રક્રિયા (simplification) દેશી નામસાલમાં વ્યક્ત થતી ભાષાભૂમિકા અને જૂપરા. ની સૌથી પ્રથમ કૃતિની વચ્ચેનો સમય મઠયો ત્યાંસુધીમાં સામાન્ય રીતે અમલમાં આવી નહોતી.

પરંતુ મમા. ના જૂનામાં જૂના અવશેષોમાં એવા કેટલાક શબ્દો મળે છે કે જેમાં નિયમપ્રાપ્ત પૂર્વસ્થના દીર્ઘ થવાની સાથે બેવડા વ્યંજનમાંથી એકનો લોપ થયે એકવડો બની જવાની ક્રિયા જોવામાં આવે છે. જાને પરિણામે એકવડા થતા વ્યંજનો આમા. ના દ્વિશ્રુતિમધ્યગત સાદા વ્યંજનોમાં અનન્ય થયા છે. આવા શબ્દો, જે કોઈ પ્રાંતીય બોલીમાં એકવડા થવાની પ્રક્રિયા નિયમિત રીતે ચાલુ હતી તેવીમાં કદાચ ડહીના મઠયા હશે (પ્રાકૃત વૈયાકરણોના જણાવ્યા પ્રમાણે અર્ધમાગધીમાં આવા શબ્દો ચારંવાર પ્રયોજાયેલા છે),^{૫૬} અને તેઓ અર્વાચીન ભાષાઓને મળેલા સામાન્ય વારસામાં માલુમ પડે છે. ગુજરાતીમાં તેના દાખલા :

કોઠ (કૌઠ - , પાલિ. કોઠ -), દાઢી (દંઢિકા, સિછાલેલોમાં દાઢિકા), કાઠડું (ક્રુટ -), પિઢિયું (પીઠ - < *પિઠ -), વેઠ (વેદ્યતે, પ્રા. વેઢ્ઢ).

બેવડા સ્પર્શ વ્યંજનને સ્થાને અનુનાસિક વ્યંજન + સ્પર્શ વ્યંજનનું કારણવશાત્ આવડું થયું છે, તે માટે જુઓ ઉપર § ૧૬.

શબ્દારંભે આવતા વ્યંજનો

સ્પર્શ વ્યંજનો

§ ૫૭. શબ્દને આરંભે બધા જ સ્પર્શ વ્યંજનો રહેવા પામે છે.

કઃ કાન (કર્ણ -), કાઝ (કક્ષ -), કાપ (કાનનું ઘરેણું કલ્પ -), કામ (કર્મન -), કાલ (કલ્યમ્), કૂઝ (કુક્ષિ -), કાજલ (કજ્જલ -), કીર્ડી (કીટ -), કોળ (ક -).

ઁઃ યાન (યન -), યાનું (યાદતિ), યીજ (યિજતે), યુર (યુર -), યેર (યેદિર -), યાંડ (યાંડ -).

ગઃ ગામળી (ગર્મિળી), ગાજનું (ગર્જતિ), ગાજર (ગર્જર -), ગાંધ (ગન્ધ), ગીધ (ગ્રીધ -), ગૂ (ગૂથ -), ગૂગલ (ગુલુલ -), ગોઠ (ગોષ્ઠ -), ગોઝ (ગવાઝ -), ગાનું (ગાયતિ), ગાલ (ગલ -), ગાલનું (ગલતિ), ગયું (ગત -), ગાલું (ગલ -).

ઘઃ ઘનું (ઘન -), ઘામ (ઘર્મ -), ઘાસ (ઘાસ -), ઘી (ઘૃત -), ઘોઠનું (ઘૃણ -), ઘાટ (ઘટતે), ઘુમનું (ઘુમઘુમાયતે), ઘાઘરી (ઘર્ધરી), ઘર્ડા (ઘટ -), ઘા (ઘાત -), ઘોર્ડા (ઘોટક -).

ચઃ ચાનું (ચમ્પક -), ચાવનું (ચર્વતિ), ચોક (ચતુષ્ક -), ચિતારી (ચિત્રકાર -), ચૂર્ના (ચૂર્ણ -), ચાંચ (ચાચુ -), ચિમડી (ચિમટિકા -), ચિણનું (ચિનોતિ),

चील (चिल-), चूर्ण (चुलि-), चामर (चर्मर-), चारु (चारयति), चिर (चिर-), चुसवुं (चूषति), चोर (चौर-).

छः छावुं (छादयति), छाण (छगण-), छिणवुं (छिनति), छोडवुं (छोडयति), छीट (छिति-), छाल (छलि-), छाजवुं < छय- (योग्य होवुं-छदयति), छल (छल-), छिकारडुं (हरण-छिकार-), छछंदर (छच्छुन्दर-), छुवुं (धातु छुपति, अंग्रेजी शोव्).

जः जणवुं (जनयति), जळ (जल-), जमवुं (जमति), जाचवुं (जर्चति), जांच (जङ्घा), जीधुं (जीर्ण-), जडुं (जर्ण-), जाणवुं (जानाति), जार्ज (जात-), जाळ (जाल-), जीभ (जिह्वा).

झः झालर (झलरी), झाझर (झझर-), झरवुं (झरत्-); जुओ उपर § ४२.

टः तळ (तल-), तावुं (तप्त-), तारा (तारक-), तारवुं (तारयति), ताक (तक्र-), ताकवुं (तर्कयति), तांभुं (ताम्र-), ताणवुं (तानयति), तीक्षुं (तीक्ष्ण-), तूर (तुवर-).

डः दस (दश-), दमवुं (दमयति), दांत (दन्त-), दांडो (दण्ड-), दाण (दान-), दिशवुं (दृश्यते), दिपवुं (दीप्यते), दूध (दुग्ध-), दुबळुं (दुर्बल-).

धः धण (धन-), धरवुं (धरति), धान (धान्य-), धूळ (धूलि-), धुणवुं (धुनोति), धर (धोंसरी धुरा), धतूरा (धत्तूरक-), धमण (धमनि-).

पः पही (पथिक-), पांच (पञ्च), पांत (पङ्क्ति-), पीळुं (पीतल-), पाङुं (पक्क-), पूठ (पृष्ठ-), पूत (पुत्र-), पोहळुं (पृथुल-), पर्डा (पटह-), पालव (पल्लव-).

फः फळ (फल-), फागण (फाल्गुन-), फूल (फुल-).

बः बांध (बन्ध-बंध), बाझवुं (बध्यते), बोहळुं (बहुल-), बूध (बुद्ध-), बाळ (बाल-), बी (बीज-), बील (बिल्व-), बोलवुं (बोलयति), बोलुं (बालिक-).

भः भांग (भांगेलुं भङ्ग-), भासवुं (भासयति), भीख (भिक्षा), भूडुं (भृष्ट-), भीगारी (भृङ्ग-), भसवुं (भषति), भेंडार (भण्डागार-), भूमी (भूमि-).

अनुनासिक व्यंजनो

§ ५८. बाह्दना भारंभमां आवेला न- म्- एम ने एम रहे छे. मभा. ना न्-माटे जुओ § ४८.

नः नधुं (नव-), नाडुं (नष्ट-), नास (नाश-), नाम (नामन्-), न (न), निसार्सी (निःश्वास-), नीम (निम्ब-), नामवुं (नामयति), नळ (नल-).

मः माग (मार्ग-), मळ (मल-), मूळ (मूल-), माख (मक्षा), माधुं (मस्तक-), मीडुं (मृष्ट-), मरवुं (मर-), मारवुं (मारयति), माजवुं (मार्जति), मातुं (मत-).

ય, વ, ર, લ

§ ૫૯. શબ્દના આરંભમાં આવતા ય નો જ થાય છે; વ, ર, લ એમ ને એમ રહે છે.

ય : જામ (યામ -), જૂઝવું (યુજ્યતે), જૂ (યૂકા), જૂહી (યૂથિકા), જવ (યવ -),
જોગ (યોગ્ય -), જે (ય -), જવું (યાંતિ), જોધ (યોદ્ધ -).

ર : રામ (રાત્રિ), રાઈ (રાજિકા), રાજ (રાજ્ય -), રોવું (રોદતિ), રઠવું
(રઠ -), રાચવું (રચ્યતે), રાસ (રાશિ -), રાંધવું (રન્ધયતિ), રાંક (રદ્ધ -),
રાંઢ (રણ્ઢ), રસ (રસ -), રુંધવું (રન્ધતિ),

લ : લાજ (લજ્ઞા), લાચ (લક્ષ -), લાધવું (લઘ્વ -), લિંપવું (લિમ્પતિ), લાંવું
(લમ્બ -), લાહવું (લાભયતિ), લસણ (લઘુન -), લાગવું (લગ્યતિ), લવવું
(લપતિ), લાંચ (લઘ્વા).

વ : વાત (વાર્તા), વીજ (વિદ્યુત), વાઢ (વાહ્લકા), વાંશ (વન્શ્યા), વહૂ (વધૂ -),
વાક (વાક્ય -), વાવ (વાપી), વાન (વર્ણ -), વાલું (વાય -),

હ્રસ્વાક્ષરો

§ ૬૦. શ, ષ નો મમા, સ્ થયો; સ્ એમ ને એમ રહ્યો. હ્રસ્વ કે લઘ્વે હ એ પછી
મમા. ના સ્ નો શ થાય છે.

શ : સોસ (શોષ -), સામ (શમ્બ -), સૂધ (શુદ્ધિ -), સાદ (શબ્દ -), સુંડું
(શૂન્ય -), સૂંચું (શુષ્ક -), સસલું (શશ -), શીંગ (શુઙ્ગ -), શિર (શિરસ -),
શીશ (શીષે -), શીચ (શીક્ષા -), શીઠ (શીલ -), શીઠું (શીતલ -),
શીલ (શૈલ્ય -).

ષ : સાંઢ (ષણ્ઢ -), સાઠ (ષટ્ટિ -).

સ : સાચ (સાધ્ય -), સહી (સહી), સાંધ (પગાર, સંસ્થા), સાજ (સજ્જ -), સાવ
(સર્વ -), સાધી (સાર્થિક -), શિવવું (સીવ્યતે), શીધું (સિદ્ધ -), શીમ
(સીમા).

હ એમ ને એમ રહે છે : હાથ (હસ્ત -), હસવું (હસતિ), હીળ (હીન -), હીંગ
(હિહ -), હિંગલ્લી (હિહ્લ -).

શબ્દને અંતે આવેલા વ્યંજનો

§ ૬૧. આમા. માં શબ્દને અંતે જે કોઈ પણ વ્યંજનો ટકી શકે તેવા હતા તે અનુ-
નાસિક વ્યંજનો, વિસર્ગ અને અસ્પ્રાણ અષ્ટોષ સ્પર્શ વ્યંજનો.

શબ્દને અંતે સ્પર્શ વ્યંજનો હોય તેવા સંસ્કૃત શબ્દોનું પ્રતિનિધિત્વ કરાવતા ગુજ-
રાતી શબ્દોની સંખ્યા તદ્દન સ્વલ્પ છે. એવા સંસ્કૃત શબ્દો છે (૧) કેટલાંક નામોની
પ્રથમા વિભક્તિનાં એકવચન. ગુજરાતીમાં આ રહેલા પામેલ છે ત્યાં ઘળાં કરાં સ્થાનોમાં
અકારાંત અંગ થઈ ગયેલ છે; દા. ત. વાળિયાં < *વાળિયક - (વળિજ -). (૨) સાધિત
(thematic) અંગવાળાં ક્ષસ્ત્ર અને અઘસન કર્તરિનાં ત્રીજા પુરુષ એકવચનનાં
રૂપો, અને સંસ્થાવંચ મૂલધાતુરૂપ (athematic) અંગવાળાં ત્રતેમાન ક્ષસ્ત્ર અને

અવતન કરતેરિ બીજા પુરુષ અને બીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપો. મૂલધાતુરૂપ (athematic) અંગોને સ્થાને સાધિત (thematic) અંગો આવી ગયાં છે અને કુદર્તીય રચનાને માર્ગ કરી બાપી મૂલકાલ બતાવનારાં રૂપો અદ્ય થઈ ગયાં છે. (૩) કેટલાંક સર્વનામોનું નાન્યતરજાતિ પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન. આને બદલે નવાં રૂપો સ્થાનાપન થયાં છે (સરસ્વાતો : તત્ ને બદલે પ્રા. તં વગેરે). (૪) કેટલાંક અવ્યયો, વા. ત. માવત્ ચિદ્.

-ત્ : બીજ (વિદ્યુત).

મમા. માં વિસર્ગનો લોપ થયો, પણ તે સાથે પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થઈ ગયો. સંધિરૂપ -ઓ (માગધી -એ) ના સ્વરૂપમાં -ઃ આવી રહ્યો. જુઓ ઉપર § ૨૫.

બધા અર્થ અનુનાસિક વ્યંજનોનો લોપ થયો, પણ તે સાથે પૂર્વનો સ્વર અનુનાસિક બન્યો યા ન બન્યો.

દ્વિશ્વુતિમધ્યગત વ્યંજનો

§ ૬૨. દ્વિશ્વુતિમધ્યગત ક્, ગ્, જ્, ત્, દ્ નો લોપ થયો છે.

-ક્- : ચમાર (ચર્મકાર-), ચિતારી (ચિત્રકાર-), જૂ (યૂકા), નોઠિર્યા (નકુલ-), શિયાળાં (શીતકાલ-), વેરવું (વ્યાકિરતિ), સૂડો (શુક-), નરજાતિ પ્રથમા વિભક્તિ એકવચન -ર્આ < -અકઃ.

-ગ્- : કઠઠાર (કોઠાગાર-), સૌંધા (સમગન્ધ-), શિયાલ (શગલ-), છાણ (છાગ્ન-), મહીવં < *માતૃગર્હકમ્ (ગૃહ-), જોઈર્અ < *યોગીયતે (યોગ્યતે), દુણું (પ્રા. દુગુણ-), રોયું (માંદું, રોગિન્-).

-જ્- : સૌઈ (સૌષ્ઠિક-).

-જ્- : વિઆયું (વિજાયતે), બી (બીજ-), રાઈ (રાજિકા), માણું (માજન-), મોઈ (મોજિન્-), વાળિયાં (વાળિજ-).

-ત્- : પીહું (પીતલ-), મા (માતૃ-), ચોગણું (ચતુર્ગુણ-), દિવેલ < *દીપ-તૈલ્ય- (તૈલ-), આહું (અક્ષત-), જૂહું (દ્યૂત-), મુર્આ (મૃત-), ધી (ધૃત-), અમી (અમૃત-), કીહું (કૃત-), મૂર્વા (મૂત-).

-દ્- : રોહું (રોદતિ), મૌ (મૃદુ-), પોણું (પાદક્ષન-), છાવણ < *છાદાપન- (છાદયતિ), સ્વાહું (સ્વાદતિ), સ્વેર (સ્વદિર-), અવાઈ (આવાદ-), પા (પ્રાદ-).

§ ૬૩. દ્વિશ્વુતિમધ્યગત વ્ અને પ્ નો મમા. -વ્- બને છે, જે આમા. ના -વ્- માં પરિણત થઈ ગયો.

-પ્- : વાવહું (વાપયતિ), તાવહું (તાપયતિ), રીર્વા (રીપ-), લવહું (લપતિ), ગોવાલ (ગોપાલ-), પઠાવહું (પ્રસ્થાપયતિ), વાવ (વાપી), પઢર્વા (પ્રતિપદ-), પઢવાર્ચા (સ્કૂલા પગની ઘોડી, પ્રતિપાદ-).

§ ૬૪. -સ્-, -વ્-, -ઘ્-, -ધ્-, -ફ્-, -મ્- પ્ મહાપ્રાણ વર્ણોનો મમા. દ્ થયો, જે આમા. ના દ્ માં પરિણત થયો.

-સ-: સહી (સહી), સહો < *મૌસ- (મુસ-), સાસું (સમુસ-), સોહર
સુસદ < સૌસકર- (સુસ-).

-ષ-: મેહ મેહડો (મેષ-).

-થ-: થેલું (થથિલ-), પેહલું (પ્રથમ-), પોહલું (પૃથુલ-), પહી (પથિક-),
જહી (યૂથિકા), કેહલું (કથયતિ), કહાણી (કથાનક-), ગૂ. (ગૂથ-).

-ધ-: બેહરું (બધિર-), દહીં (દધિ-), વઢૂ (વધૂ-), ઘો (ગોધા), સાઢૂ
(શાહસોદાગર સાધુ-), નગોડ (ન્યમોધ-). ઓસડ (ઔષધિ-) માંનો
ડ્ પ્રત્યય -ત- ને લગતો છે.

-મ્-: ઘેરું (ગમીર-), અહીર (આમીર-), સંહાગ (સૌભાગ્ય-), લાહલું (લામ-
યતિ), મૂસ (મુમુક્ષા), વહાલું (વલ્લભ-), સોહલું (શોભતે), દૂલું (દુર્લભ-),
દુસાર્વા (દુઃસ-ભાવ-), પોહ < *પ્રમક- (પ્રમા-).

§ ૬૫. ઉપર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે (જ્યાં -ડ્ -ધ્ મૂલના અરબી -ડ્ -ધ્ -
ના પ્રતિનિધિ હોય તે સિવાયના દ્વિશ્ચુતિમધ્યગત મૂર્ધન્ય વર્ણો આભા. ધ્વનિ કરતાં
વધુ, સ્વરેશ્વરા મભા. ધ્વનિ છે. તેઓનું ગમે તે મૂલ હો, મભા. ના -ડ્-, -ધ્- નો
ગુજરાતીમાં ડ્ અને -ડ્- -ધ્- નો ઢ્ થાય છે.

-ડ-: સાંકડ (સંકટ-), કૂડું (કૂટ-), નડ (નટ-), મડ (મટ-), સડવું
(શટતિ), કડવું (કટુક-), પુડાં (પુટ-), કડ (કટિ-), ઘડાં (ઘટ-)
ફોડવું (સ્ફોટયતિ), વડ (વટ-), પડાં (પટહ-), કોડ (કોટ-),
કીડાં (કીટ-), સડ (સટ-).

-ડ્-: ચૂડાં (ચૂડ-), જડ (જડ-), લાડ (લડતિ), દાડમ (દાડિમ-),
ગાડવું (ગડયતિ), બિલાડી (બિડાલી).

-ડ્-: પડવું (પટતિ), કુહાર્વા < *કુદાર્વા ? (કુટાર-), કોઢ (પાલિ. કોઠ-).

-ડ્-: જડ (લુહું જડ-).

-ળ-, -ન્-, -મ્-

§ ૬૬. દ્વિશ્ચુતિમધ્યગત -ળ-, -ન્- ના ઇતિહાસનો આધાર શબ્દમાંની તેઓની
સ્થિતિ ઉપર હોય છે.

(૧) શબ્દના વેદમાં ૫ વેડ મભા. ના -ળ- રૂપે દેખાવ છે, જે ગુજરાતીમાં તદ્દત્
રહેવા પામે છે.

-ળ-: સળ (ક્ષળ-), ચોળણું (ચતુર્ગુળ-), ઘાળ (ઘ્રાળ-), ઘુણવું (ઘ્ણોતિ),
ઔસળણું (ઔસળ્ણોતિ), કળસ (કળિશ-).

-ન્-: માળસ (માનુષ-), તાળવું (તાનયતિ), ધની (ધનિન્-), હીળ (હીન-),
ધળું (ધન-), ઝળું (ઝન-), વિળ (વિના), પાળી (પાનીય-), વંસાળ
(વ્યાખ્યાન-), ઔળણું (ઔળ-).

રૂપાલ્યાન બનાવનારા પ્રત્યયોમાં -ળ-, -ન્- નો મભા. અનુસાર બન્થો અથવા
તો આગલ પાછલ આવનારા સ્વરો અનુનાસિક બન્થા. આ પ્રક્રિયા -આળિ સાથોસાથ
આવી રહેલા -આઈ, -આઈ, -આઈ એવી પ્રાકૃત જોડખીમાં જોવામાં આવે જ છે. -ળ

(અવ. ૧), -આર્ષ પ્ બીકાં કપોમી -મ્ શબ્દ છે સ્ત્રીપી અનુસ્વારહું પ્રતિનિધિત્વ પ્રદાનનો હતો; પરંતુ જોડળીય ઉચ્ચારણના કારણને પાછલ શક્તી લીધો.

નાન્ય. પ્રથમા વ. વ. -અકાનિ > ગુ. આં

સ્ત્રીધા પ્. વ. -અકેન > અવ. -અર્ષ, જૂવરા. -અર્ષ, ગુ. -ર્ષ

પછી વ. વ. -અકાન્તામ્ > જૂવરા. -આં, ગુ. -આં

નાન્ય. પ્રથમા વ. વ. -ઈનિ > ગુ. ર્ઈ દર્હી < દર્હીનિ માં.

§ ૬૭. શ્રિશ્રુતિમધ્યગત -મ્- ના રૂપાંતરનો પળ આધાર શબ્દમાંની તેની સ્થિતિ ઉપર હોય છે. તે (અ) સ્વરિત સ્વર પછી તરત જ, (આ) સ્વરિત શ્રુતિ પછીની શ્રુતિ પછી અને (ઇ) જ્યારે સ્વરિત શ્રુતિના પૂર્વની શ્રુતિ લીધે સ્વરૂપ હોય ત્યારે સ્વરિત સ્વરની પૂર્વે અભિકૃત રહ્યો છે. તેનો (અ) સ્વરિત શ્રુતિ પૂર્વની શ્રુતિમાં અને (આ) રૂપાંતરના કરનારા પ્રત્યયોમાં -વ્- વધ્યો છે.

(૧) -મ્- પૂર્વે ને પૂર્વ રહે છે.

(અ) જમતું (જમતિ), ચમતું (ચમતે), વામ (વ્યામ -), વિમલ (વિમલ -), ઉષામતું (ઉદગમયતિ), કમલું (કમલ -), શીમ (શીમા), ધમણ (ધમનિ -), નમતું (નમતિ), નામતું (નામયતિ), વિસાર્મા (વિશ્રામ -), મમરાં (મમર -), સામલું (ર્યામલ -), ગામ (ગ્રામ -), લોમ (લોમન્ -), ભૂમી (ભૂમિ -).

ભૂમી ઉપરાંત મૂર્ધ, જોઠ (યમલ -), ગાંસાર્ઈ (ગોસ્વામિન્ -), ગઠું (ગોધૂમ -) આ ઉછીના શબ્દો છે.

(આ) પાંચમું (પચ્ચમ -), સાતમું (સપ્તમ -), ઉગમણ (ઉગ્ગમન -), ઊગમ (ઉગ્ગમ -), ઊજમ (ઉજમ -).

કાદવ (કર્દમ -) એ ઉછીનો શબ્દ છે. દાડમ માંનો મ્ કદાચ મ્-નું પ્રતિનિધિત્વ અર્પે છે, કેમકે જેમાં મ્ નો નિયમિત રીતે -વ્- થાય છે તેવી ભાષાઓ -મ્ વતાયે છે.

(ઇ) જમાઈ (જામાતૃ -), સમાળું (સામાન -).

(૨) -મ્- નો વ્ થયો, જેમાંથી પછી અનુનાસિકતા પૂર્વના સ્વરમાં આવી ગઈ; આ -વ્- આમા. ના -વ્- -પ્- દ્વારા મમા. ના -વ્- માં પરિણત થયો.

(અ) કુંવારી (કુમાર -), પૌંદરું (પ્રમર્દતિ), સૌંપરું (સમર્પયતિ), સૌંધું (સમર્ષ -), સૌંગ (સમાગ્ર -), સૌંધા (સમગન્ધ -).

(આ) ચર્તમાલ. કર્મ માં ૧છો પુ. ૧. વ. -આમિ > જૂવરા. -અર્ષ, ગુ. -ર્ષ.

અભિધ્ય. કરીશું માં ૧છો પુ. વ. વ. -આમ: > -અર્ષ, ગુ. -ર્ષ.

-ય્-, -વ્-

§ ૬૮. શ્રિશ્રુતિમધ્યગત -ય્- નો લોપ થયો હતો.

વિજાર્બ (વિજાયતે), નીમ (નિયમ -), વીર્મા (વિયમ -), ગાર્બ (ગાયતે), સર્મા (સમય -), સાર્સા (સંશય -), વર્ણ (વલય -), દાર્ઈ (દાયિન્ - ઉદાર) ઉત્તરાણ (ઉત્તરાયણ -), મોર (મયૂર -).

અમ > એ માટે જુઓ ઉપર § ૩૦ (૧).

§ ૬૯. - અવ - , વુ કે વ, ઉવ કે ઉવ, ઓવ વ વૂથો સિવાયનામાં દ્વિશ્વતિમધ્યગત -વ- અવિકૃત રહ્યો છે.

(૧) ચકવા (ચકવાક -), જીવલું (જીવતિ), થાવર (સ્થાવર -), સેવલું (સેવતે), કેવલ (કેવલ -), ડુર્ભાવી (ડુર્ભાવ -), દેવ (દેવ -), નવું (નવ -), નાવ (નાવા), નિભાવલું (નિર્ભૂ -), રક્ષાબદ (શ્રુતિ -), અવાઈ (આવાદ -), અવાસ (આવાસ -), ચીવર (ચીવર -).

ઓ, ડ કે ડ પછી વ નો લોપ થાય છે : જનોઈ (યજ્ઞોપવીત -), સોનું (સૌવર્ણ -), ઐવોઈ (અમ્બા - ઉપવીત -), તૂરું (તુવર -), ઉક્ષાણું (*ઉપલ્ખ્યાન -).

ડ ની પૂર્વે -વ- < -વ્વ- < -વ્ય- નો લોપ થાય છે : ગાડ (ગવ્યૂતિ -).

-અવ- > ઓ માટે જુઓ ઉપર § ૩૦ (૧).

પ્યાસ (પિપાસા), બેસલું (ઉપવિશતિ), પેસલું (પ્રવિશતિ) માં -વ- નો લોપ થાય છે તે પૂર્વના ઓશ્વ વર્ણની સાથે થયેલા સવર્ણસામીપ્યે-વર્ણલોપ (dissimilation) ને કારણે છે. જી (? જીવતુ) વ સંબોધનવાચક શબ્દ છે અને તેથી વધુ ફેરફારને પાત્ર છે.

-ર-, -લ-

§ ૭૦. -ર- એમ ને એમ રહે છે; -લ- નો ળ થાય છે.

-ર- : પાથર (પ્રસ્તર -), માંજર (મજર -), રાન (અરણ્ય -), ચાર (દ્વાર -), સુતાર (સૂત્રધાર -), વિસરલું (વિસ્મરતિ), સસરી (શ્વશુર -), ભમરી (ભ્રમર -), જાજરું (જર્જર -), ગાગર (ગર્ગરી).

-લ- : કાલ (કાલ -), પીલું (પીતલ -), ફલ (ફલ -), વાલ (વાલ -), મૂલ (મૂલ -), આંગલી (અઙ્ગુલિ -), કાજલ (કઙ્ગલ -), મેલવલું (મેલયતિ), આલસું (આલસ -), જલવું (જ્વલતિ).

-શ-, -ષ-, -સ-

§ ૭૧. -શ-, -ષ-, -સ- નો મખા. સ થાય છે, જે, હ કે હૈ, ઝ કે ઝે ની પૂર્વે જને પછી જ્યાં તેનો સ્ બને છે, વ સિવાય ગુજરાતીમાં એમ ને એમ રહે છે.

-શ- : કળસ (કનિશ -), લસણ (લશુન -), નાસ (નાશ -), કોસ (ક્રોશ -), પાંસરું (પ્રાંશુ -), દસ (દશ), માંસાલ (માતૃ-શાલા), કોસ (કોશ -).

-ષ- : માળસ (માનુષ -), કામસ (કારી કલ્મષ -), રુસરું (રુષતિ), જુસલું (જૂષતિ), માસા ('માસો' માષ માષ -), ઝસ (ઝષ -), ભસલું (ભષતિ), કસલું (કષતિ).

-સ- : માસલું (માસયતિ), સાસ (શ્વાસ -), હસલું (હસતિ), ચાંમાસ (ચતુર્માસ -), કર્પાસ (કર્પાસ -), ખસ (ખસ -), મુસલું (મુસલ -), ઘાસ (ઘાસ -), ગોરસ ગોરશી (ગોરસ -).

હ

§ ૭૨. દ્વિશ્વતિમધ્યગત હ મહાપ્રાણ સ્પર્શ શ્વેજનોમાં થઈ મખા. ના હ સાથે એક-રૂપ થાય છે. જૂપરા. માં વ સત્ત્વવાઈ રહે છે, પણ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં કેટલોક મુકારો પામે છે.

(૧) એ પૂર્વના ગ્ માં મળે છે અને ષ્ રૂપે થાય છે; અને પૂર્વે જુદા પડેલા બેઢ સ્વરો સંધિ પામે છે: ઘેઠં (ગમીર-), ઘોર < *ગહુર- (ગહર-), ઘીંધું (વિગ્રહ-), ઘો (મોઘા).

એ પ્રમાણે - રૂઢ- - રૂઢ-માં રૂ આગલા ગ્ માં લાગી જાય છે: ઘર < *ગર્હમ્ (ગૃહ-), ઘરણ < *ગર્હણ અથવા તત્સમ તરીકે < *ગરહણ- (ગ્રહણ-) માંથી, ઘેરવું < *ગર્હયતિ (ગૃહ્ણતિ); ધિમેલ (જિવાત) < ગિમ્હ- (ગ્રીષ્મ-).

(૨) ય્યાં જુદા પડેલા સ્વરો સવર્ણ હોય છે ત્યાં -હ- પૂર્વના સ્પર્શ ધ્વજનમાં લાગી જાય છે અને બેઢ સ્વર સંધિ પામે છે: મૂલ < બુહુલ્લા (બુમુક્ષા).

ધી ધીકરી પાલિ. ધીતા એનો સંબંધ સામાન્ય રીતે સં. દુહિતૃ સાથે કહેવામાં આવે છે.^{૯૦} એમ છતાં એ પટલો જે વહેલો પ્રચારમાં આવ્યો છે, તે એ સંબંધ વિશે શંકા ઉપજાવે છે. એનો “ધાવવું (suckle)” અર્થના √ધે થાતુ સાથે સંબંધ જોડવો જોઈએ. (ધીદા ઉપરાંત) પ્રાકૃત રૂપ ધૂદા છે તે દુહિતા ની અસરને લીધે છે.

(૩) ય્યાં -હ- મૂલના બે દીર્ઘ સ્વરને જુદા પાડે છે, ત્યાં તે અવિકૃત રહે છે: સાર્હાગ (સૌભાગ્ય-), અહીર (આમીર-).

(૪) બીજા વધા સંયોગોમાં -હ- નો લઘુપ્રયત્ન -હ- બને છે (પટલે કે સ્વર અને ધ્વજન હ વચેના મધ્યવર્તી ઉચ્ચારણમાં કંઠનલી (larynx) થી ઉચ્ચારાતો હ). જુદા પડેલા સ્વરોની સંધિ થાય છે, અને હ તું લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણ થાય છે, જેની પૂર્વે વહુ ટૂંકો સ્વર, સામાન્ય રીતે ઈ, આવે છે; પરંતુ આસપાસના ધ્વનિઓને અનુસરી તેમ જ બોલનારાઓ પ્રમાણે નિઃશંક રીતે ઉચ્ચારણભેદ મળે છે, અને વહી કદાચ લઘુપ્રયત્ન -હ- જેમ કંઠનલી (larynx) થી સુહો પળ બોલાય છે; ઢા. ત. કર્હવું એ કર્હર્હવું છે.

ઢતાવહી બોલીમાં અને અસ્થિરિત સ્થિતિમાં આ લઘુપ્રયત્ન હ નો લોપ થાય છે, અને અશિક્ષિત લોકોની બોલીમાં આ લઘુપ્રયત્ન હકાર તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. લિખિત ભાષામાં આ ધ્વનિની જોડણી ગણ્ય રીતે અનેક રીતની છે; ઢા. ત. કર્હવુંને માટે કર્હવું કર્હવું, કર્ધું, કર્ધું લખાય છે. ય્યાં હ સામાન્ય સ્વરૂપમાં લિખિત ભાષામાં ઢતાવહામાં આવે છે ત્યાં મેં સ્વરની પછી હ તરીકે જોડણી (અંગ્રેજીમાં) કરી છે.

મોધું (મોહયતિ), મોહ (મુલ-), પીયર (*પિતૃ-ગર્હ-), ગાહણ (ગાહન-), દેહઠં (*દેવ-ગર્હ-), પોહણું (પૃથુલ-), પેહણું (પ્રથમ-), કેહવું (કથયતિ), કાહણી (કથાનક-), મૌહો (મધુ-), ગાહણું (ગાહન-), ગાહણું (ગાહન-), લાહણું (લામયતિ).

ય્યાં ગુજરાતીમાં બીજો સ્વર ઈત્ય અને દીર્ઘ હોય છે, ત્યાં બેઢ સ્વરની સંધિ થતી નથી: વહુ (વધુ-), સાહુ (સાધુ-), પહી (પથિક-), જુહું (યુથિકા), દહીં (દધિ-), મહી (મથિત-).

નિકટમાં આવેલા વ્યંજનો

§ ૭૩. જ્યાં બે કે વધુ વ્યંજનો સામસામા આવે છે, ત્યાં પૂર્વપરવર્ણસાદૃશ્ય (assimilation) થાય છે. આ પૂર્વપરવર્ણસાદૃશ્ય અશોકના ઉચ્ચીર્ણ લેખોના સમયમાં જ પૂર્ણતાપ્ત પહોંચ્યું હતું. અપવાદરૂપે માત્ર કેટલીક પ્રાંતીય બોલીઓમાં ડખ્ખાક્ષર અથવા તો ર જાળવતાં કેટલાંક વ્યંજનયુથોનો વિષય હતો. વ્યંજન સમૂહોમાં પૂર્ણવ્યક્ત (explosive) વ્યંજન અપૂર્ણવ્યક્ત (implosive) વ્યંજનને ગळી જતો હતો. યથી કરી ત્ જેવા વ્યંજન સમૂહમાં પરિણત ધ્વનિ ક્ હતો; દા. ત. ભક્તમ્ > ભત્તં, જ્યાં બંને ધ્વનિઓ પૂર્ણવ્યક્ત (explosive) હતા, ઇટલે કે પછીના સ્વરથી યવા બંને વ્યંજનો શ્રુતિ સ્થાપતા હતા, ત્યારે જેમાં સંયોગ (closure)ની માત્ર વધતેરી હતી તેનું પ્રાધાન્ય થયું હતું; યથી કરીને સ્પર્શ વ્યંજન + ર અથવા સ્પર્શ વ્યંજન + અનુનાસિક વ્યંજન જેવા વ્યંજનસમૂહોમાં સ્પર્શ વ્યંજન બેવડાતો હતો; દા. ત. તક્તમ્ > તક્કં, અમિ: > અમ્મી. ડખ્ખાક્ષર ગळાઈ જવાને કારણે ય સમૂહને મહાપ્રાણિત કરતો હતો.

કેટલાક કિસ્સામાં (કંઠઢારમાં યક ધ્વનિમાંથી બીજા અમુક પ્રકારની સ્થિતિ ધારણ કરે તે વગેરેને કારણે) બે પૂર્ણવ્યક્ત (explosive) વ્યંજનોનો વધુ વ્યક્ત (open) વ્યંજન વધુ સંકુચિત (closed) કે પ્રધાન વ્યંજન ઉપર અમુક ચોક્કસ અસર કરતો હતો; દા. ત. દંત્ય + ય્ કે દંત્ય + સ્ માંથી બેવડો તાલબ્ય; પૂર્વની બોલીઓમાં ક્ માંથી ચ્હ; દંત્ય + વ્ કે મ્ માંથી બેવડો ઓઘ્ય (કેટલીક બોલીઓમાં બેવડો દંત્ય).

ઢ્ય, ચ્હ જેવા સમૂહમાં ય્ નો જ્ થતો અને તેથી ય્ નું પ્રાધાન્ય યતું.

આ બેવડા વ્યંજનો હેમચંદ્ર અને જૂપરા. ગ્રંથોની વચ્ચેનો સમય નહોતો આવ્યો ત્યાંસુધી જલવાઈ રહ્યા હતા. આ હેમચંદ્ર અને જૂપરા. ગ્રંથોના વચ્ચેના સમયમાં, પૂર્વ વર્ણના દીર્ઘ અવાની સાથે બેવડા વ્યંજનો વધા જ યકવડા થઈ ગયા છે; અપવાદરૂપે માત્ર અસ્થરિત શ્રુતિઓમાં સ્વર હસ્થ રહ્યો (યા દીર્ઘમાંથી હસ્થ બન્યો). અનુનાસિક વ્યંજન + વ્યંજન ય સમૂહમાં અનુનાસિકતા પૂર્વના સ્વરમાં ગઈ છે, અને તે પૂર્વનો સ્વર બેવડા વ્યંજનના પૂર્વના સ્વર જેમ દીર્ઘ બન્યો છે.

સ્પર્શ વ્યંજન + સ્પર્શ વ્યંજન

§ ૭૪. યકના યક (homorganic).

ક્: કુકઢી (કુકુટી), હીક (હિક્ક-), ચીક (ચિક્કન-).

ક્ચ: કંચું (કચ્ચ-), ચીચી (ચિચ્ચા), ઉચ્ચયું (ઉચ્ચરતિ), ઉચ્ચણયું (ઉચ્ચિનોતિ), ઉચ્ચઝી (ઉચ્ચલતિ).

ચ્હ: પુચ્હયું (પુચ્હતિ), ઇચ્હયું (ઈચ્હતિ), ઈં (પાલિ. અચ્હતિ), પુચ્હઙ્ઙ (પુચ્હ-), પીચ્હું (પિચ્હ-), અણચ્હ (અનિચ્હા), કાચ્હ (કચ્હા: કક્ષ-).

જ્ઞ : જાજ (જજા), સાજ (સજ્જ-), ઝુજવું (ઝજ્જતિ), કાજલ (કજ્જલ-), ઝાજા-ગરી (HD ઝજાગિરી).

ઢ્ઠ : આઢી (અઢ-), કુઢળી (કુઢિની), કૂઢ (કુઢ-), કોઢ (કોઢ-), હાઢ (હઢ-), પાઢ (પઢ-).

ઢ્ઠ : ઝઠવું < *ઝઢિત- (ઝઢિત-), ઝઠાવ (ઝઢાવક-).

ઝ્ઞ : ઝઢવું (ઝઢ્યતિ), હાઝ (હઝ-), આઝ (અઝતિ).

ઞ્ઞ : છીત (છિત્તિ-), માતું (મત્ત-), વીત (વૈસો વિત્ત-), તીતર (તિત્તિર-).
ઝતરવું (ઝત્તરતિ), ઝતલું (ઝત્તલ-).

ઙ્ઞ : કુદાલી (કુદાલ-).

ઙ્ઞ : શીધું (શિદ્ધ-), સ્થ (શુદ્ધિ-), જોધ (યોદ્ધ-), વૃધ (વુદ્ધ-).

પ્પ : પિપ્પા (પિપ્પલ-), પીપર (*પિપ્પરી).

§ ૭૫. વિભિન્નવર્ણીય (heterorganic) જોડાક્ષરોના સમૂહમાં પહેલા સ્પર્શ વ્યંજનનું પરવર્ણસાદૃશ્ય થાય છે :

ત્ત્ત્ : માકળ (મત્ત્કળ-). ઝકરડાં (ઝત્ત્કર-), ઝકલવું (ઝત્ત્કલયતિ).

ત્ત્ત્ : ઝઝળી (ઝઝલનતિ).

ઢ્ઠ્ઠ : પાગ (પઢ્ઠ-), ઝગામવું (ઝગામયતિ), ઝગમળ (ઝગમન-), ઝગરવું (ઝગ્ગિરતિ), ઝગાર (ઝગાર-), મોગર (મુઢ્ઠર-).

ઢ્ઠ્ઠ : ઝઘાઢ (ઝઘાઢ-).

ક્ત્ત્ : માત (મક્ત-), રાતું (રક્ત-), સાતૂ (શક્તુ-), મોતી (મૌક્તિક-).

મ્મ : સાત (સમ્મ-), તાતું (તમ્મ-), સુર્તા (સુમ્મ-).

વ્દ્ : સાદ (શ્વદ્ધ-).

ગ્ધ્ : દૂધ (દુગ્ધ-), દાર્ધલ (દગ્ધ-).

લ્ધ્ : લાધવું (લલ્ધ-).

ત્પ્ : ઝપજવું (ઝત્પજયતે), ઝપળવું (ઝત્પુનાતિ), ઝપાવવું (ઝત્પાદયતિ), ઝપાઢવું (ઝત્પાતયતિ).

ઢ્ઠ્ઠ : ઝમરી (ઝમ્મરતિ), ઝમા (ઝમ્મમાત-).

અનુનાસિક વ્યંજન સાથેના સમૂહો

§ ૭૬. સ્પર્શ વ્યંજન + અનુનાસિક વ્યંજન

(૧) કંઠ્ય + ન્ ના સમૂહમાં ન્ નું પૂર્વવર્ણસાદૃશ્ય થાય છે.

કન્ : મુકવું (પ્રા. મુક - < *મુક્ક - : મુક્ક -). ઢો. ઢ્લોક આ વ્યુત્પત્તિને નકારે છે.^૧ પરંતુ મ્ > ગ્ ના, તેથી વ્યુત્પત્તિ અને કૃદંત પ્રત્યય તરીકે ન્ નું વારંવાર આવવું ય પિશ્કલના મતને અનુકૂળ છે, અને તેથી તેણે *મુક્ક રૂપ આગલ થયું છે.^૨

મ્ : નાગું (નમ્મ-), આગ (અમ્મિ), માગું (મમ્મ-).

^૧ ૮૧-બ્લોક, § ૧૪

^૨ ૮૨ વિશલ, § ૫૬૬

(૨) જ્ : ઇ સમૂહમાં જ્ હું પરવર્ણ સાદ્ય થયું છે. પરિણામ ઙ્ > ણ્ > ન્ આપ્યું છે.

જ્ : રાણી સાથોસાથ રાની (રાણી), આન (આજ્ઞા), જનોઈ (યજ્ઞોપવીત), વિનવહું (વિજ્ઞપયતિ), નાણવું (જ્ઞાન -)

(૩) ત્ > પ્, પ્ર > મ્

ત્ : આપણ (આત્મન -).

પ્ર : પામવું (પ્રાપ્નોતિ); સમણં ઇ *સામું (સ્વપ્ર -) માંથી જોડકું રૂપ છે અને *સિવણં < પ્રા. સિવિણ - , માયુ. સુર્પના.

§ ૭૭. પૂર્વના સ્વરના માનપ્રાપ્ત દીર્ઘાભવન સાથે બેવડા અનુનાસિક વ્યંજનો પક-વડા બન્યા છે : મમા. ણ્ > ન્ આ પાછલો ફેરફાર જૂપરા. માં થયો છે.

ણ્ : કાન < કણ - (કર્ણ -), પાન < પણ - (પર્ણ -).

જ્ : છાણું (છજ -), આન (અજ -), મીણું (મિજ -), કિનરી (કિજર -), અનાજ (અજ્ઞાય -).

મ્ : દામ (દ્રમ્મ -), સમારણું (*સમ્મારયતિ).

§ ૭૮. અનુનાસિક વ્યંજન + સ્પર્શ વ્યંજન કે ઉપમાક્ષરના સમૂહમાં અનુનાસિક વ્યંજનનો લોપ થાય છે અને પૂર્વનો સ્વર સાનુનાસિક બને છે; અને જો તે સ્વર સ્થિત શ્રુતિમાં હોય છે તો દીર્ઘ થાય છે.

આમ છતાં, ય્યારે અર્વા. ગુજરાતીમાં ઘોષ વ્યંજન શબ્દને અંતે આવ્યો હોય છે ત્યારે સ્વર + અનુનાસિક વ્યંજન + સ્પર્શ વ્યંજનના સમૂહનું ઇ વ્યંજન બીજા વ્યંજન કે સ્વરની પૂર્વે આવ્યો હોય તે પ્રમાણે સંધિના તફાવતને કારણે બે જાતનું પરિણામ આવે છે. આ મ્ ના વિષયમાં ઘડુ જ સામાન્ય છે; પરંતુ, લઘવામાં નથી આવતું, છતાં - જ્ અને ન્ ના વિષયમાં પળ કેટલીયે વાર સંભળાય છે; દા. ત. આંગ કે આળ, ચાંદ કે ચાન, સાંબ કે સામ, આંર્વા સાથોસાથ આમ, હમ (HD હમ્મી), શામ કે શાંબ(મ).

જ્ : આંકઢી (અઢ -), કાંકળ (કઢન -), રાંક (રઢ -).

જ્ : સાંક(સ્વ)લ (શઢલા).

જ્ : આંગ (અઙ -), આંગલ (અઙલિ -), માંગણું (*મઙ્ગયતે), શીંગ (શઙ), આંગણું (અઙન -), કાંગ (કઙ -), પાંગલું (પઙલ -), રાંગડું (શીમું ચાલડું રજતિ), ઐંગૂર્ટા (અઙુષ્ઠ -), મિંગારી (મઙ -), ઐંગારી (અઙાર -).

જ્ : જાંબ (જઙ્ઘા), લાંબણું (લઙ્ઘતિ).

જ્ : પાંચ (પઙ -), ચાંચ (ચઙ -), આંચલ (અઙલ -), લાંચ (લઙ્ઘા), કાંચલી (કઙ્ઘલી), કૂંચી (કુઙ્ઘિકા), સાંચરણું (સઙ્ઘરતિ), સાંચણું (સઙ્ઘય -).

જ્ : આંજળી (અઙન -), માંજણું (*મઙ્ગતિ), પાંજરું (પઙર -), લાંજાં (લઙ્ઘો લઙ્ઘતિ), પિંજણું (પિઙ્ગા), મંજીઠ (મઙ્ગિષ્ઠા).

જ્ : જુઓ સાંસ (સઙ્ઘ્યા), વાંસ (વઙ્ઘ્યા).

જ્ : કાંટો (કઙ્ઠ -), વાંટો (વઙ્ઠ -), ઘૂંટી (ઘુઙ્ઠક -), ઘૂંટણું (ઘુઙ્ઠતિ), હૂંટણું (હુઙ્ઠતિ).

षः संड (शुण्डि -), सुँडुं (डण्डावुं सुण्डवति), डं (डण्डति).

ण्डः दाँडी (दण्ड -), खाँडुं (खण्डते), आँड (अण्ड -), माँडुं (मण्डते), ताँडला (ताण्डल -), भाँड (भण्ड -), मूँडन (मुण्डन -), राँड (रण्डा), माँडवाँ (मण्डप -).

न्तः दांत (दन्त -), कांत (कान्त -), सांत (श्रान्त -), आंतरही (अन्ध -), तांत (तन्तु -), सांतुं (शान्त -), वांतरुं (व्यन्तर -).

न्दः फाँदी (स्पन्द -), चाँद (चन्द्र -), खुँदुं (*शुन्दति), नाँदियाँ (नन्द -), काँदा (कन्द -), शिँदूर (सिन्दूर -).

न्धः आंधी (अन्धिक -), खाँद(ध) (स्कन्ध -), गांधी (गन्धिक -), बांध (बन्ध -), सांध (सन्धि -), आंधलुं (अन्ध -), रूँधुं (रुन्धति).

म्पः कांप (कम्प -), चांपुं (चम्पक -), लिंपुं (लिम्पति), सांपडुं (सम्पतति).

म्बः छांबुं (लम्ब -), कांबली (कम्बल -), ऊँबी (उम्बिका), जांबुं (जम्बू -), ऊँबर (उदुम्बर -), साम (शम्ब -), लूम (HD लुम्बी), आम (प्रा. अम्ब - < आम्र).

म्भः लांबुं (लम्भ -), कूँभ (कुम्भ -), कुँभार (कुम्भकार -), खाम (स्कम्भ -).

ह्य > म्ह > म्भ, सरखावो सांभरुं (संस्सरति).

ंशः वांस (वंश -), सांसाँ (संशय -), पांसरं (प्रांशु -).

ंसः कांसाँ (कांस्य -), कांस (कंस -), हांस (हंस -).

§ ७९. स्वरित श्रुति पङ्क्तिनी श्रुतिभोमां अनुनासिकता लुप्त थई छे. आ प्रक्रिया जूपरा. ना ग्रंथोमां चालु हती, ज्यां वर्तमान कृदंतोने अँते - अन्तउ, - अंतउ, - अतउ (गु. - र्ता) आवता हता; दा. त. पुछर्ता, जूपरा. पुछतउ, पुछंतउ < प्रा. पुच्छन्तओ. ए रीते एक पचास पङ्क्ति पचास (पचाशत्) वगेरे. सरखावो कादव < *काँदव (कर्दम -).

यू - वाळां यूथ

§ ८०. 'कंथ्य, तालव्य, मूर्धन्य के ओष्ठ्य + य' एवां यूथमां यं तुं पूर्ववर्णसादृश्य थई जाय छे.

क्यः वाक (वाक्य -), शीकुं (शीक्य -).

ख्यः वखाण (व्याख्यान -), उखाण (*उपख्यान -).

ग्यः लागुं (लग्यति), भागुं (भग्यते), सोहाग (सौभाग्य -), भाग (भाग्य -), जोग (योग्य -).

च्यः राचुं (रच्यते), रुचुं (*रुच्यति : रोचते), चुं (च्युत -).

नीचुं ए *नीच्य - मांथी नथी, पण उच्च - ने अनुसरी - ह्य - बाळा प्रा. निच - मांथी छे. काच - ए जूने तत्सम छे; सं. काच - मांथी प्रा. कच - छे (जुओ § ८).

ज्यः राज (राज्य -), वणज (वाणिज्य -), जेठ (ज्येष्ठ -).

व्यः उटुं (व्रुव्यति), फुटुं (स्फुव्यते), फाटुं (*स्फाव्यति : स्फटते), घाट (*घट्य - : घटते).

ખ્ય : જાહું (જાખ્ય -).

ખ્ : દિપું (દીપ્યતે), રોપું (રોપ્યતે), લોપું (લોપ્ય - : લોપયતિ), માપ (માપ્ય -).

ખ્ય : લામહું (લમ્યતે).

§ ૮૧. દંત્ય + ય ના યૂથનો બેવડો તાલચ્ચ થાય છે.

ત્ય : સાથું (સત્ય -), નાચ (*નર્ત્ય - કે તૃત્ય -).

ઘીજું < *દ્વિચ ઇ *દ્વિત્ય - માંથી પૂર્વવર્ણસાદૃશ્ય (assimilation) થયે થયું છે.

ચ : હીજ (હિચતે), હાજ (હાચ -), સિજવું (સિચયતિ), આજ (અચ), વાજું (વાચ -), વીજ (વિદ્યુત), અનાજ (અન્નાચ -), નિજવું (ઝંઘવું) < *નિચતિ (નિદ્રા), મોજી (મોચતે), છાજવું < *છાચતિ (છાદયતિ), ઝજમ (ઝઝમ -).

ધ્ય : શિષ્ણવું (સિધ્યતિ), રિષ્ણવું (ઋધ્યતિ), જુષ્ણવું (યુધ્યતે), સુષ્ણવું (શુધ્યતિ), શાષ્ણું < *અધ્યધ્યક - (અધ્યધિ), સાંશ (સન્ધ્યા), વાંશ (વન્ધ્યા), શાંશ (અધ્યક્ષ -).

§ ૮૨. 'અનુનાસિક, લ, વ્ કે ઉપમાક્ષર + ય' एवां યૂથમાં ય્ તું પૂર્ણવર્ણસાદૃશ્ય (assimilation) થાય છે.

પ્ય : પૂન (પુણ્ય -), રાન (અરણ્ય -).

ન્ય : સૂવું (શૂન્ય -), ધાન (ધાન્ય -), માનવું (મન્યતે), આન (અન્ય -), માશવું (ન્યક્ષ -), નગોઢ (ન્યમોઢ -).

મ્ય : સમાવું (શામ્યતિ), હુમવું (HD ધુમ્મદ < *ધુમ્ય -).

ત્ય : કાલ (કલ્યમ), મૂલ (મૂલ્ય -), શેલ (શૈલ્ય -), તેલ < *તૈલ્ય - (તૈલ -), પલાણ (પલ્યાણ -).

વ્ય : શિવવું (સીવ્યતે), અવાવરું (અ + વ્યાપાર -), માવવું (માવ્યતે), વાષ (વ્યાપ્ર -), વૈરવું (વ્યાકિરતિ), વામ (વ્યામ -).

ગાલ (ગલ્યૂતિ -) ને માટે જુઓ § ૬૧ (૨)

શ્ચ : નાસવું (નદ્યતિ), દિશવું (દર્યતે), સામલું (શ્યામલ -).

ખ્ચ : અભિષ્ચકાલનો - ઇષ્યામિ > પ્રા. - ઇસં, ગુ. - ઈશ.

ત્ય : શાર્ઘા < ર્યાલ -).

§ ૮૩. ય્, ઘ્, ના યૂથમાં ર અને હ જું પરવર્ણસાદૃશ્ય (assimilation) થાય છે અને પરિણત ઘ્ય બ્ધ ના જ્ જ્ઞ થાય છે.

ય્ : કાર્જ (કાર્ય -), આર્જા (માનો વાપ આર્ય -), યિજવું < *સ્થિર્યતિ (સ્થિર -), ધીજ (ધીર્ય -).

ઘ્ : દાક્ષવું (દક્ષતે), દુક્ષવું (દુક્ષતે), મુક્ષાવું (મુક્ષતિ).

ધ્ય : શેજ પ્રા. સંજ્ઞા (શય્યા), ઇમાં શેતે ની અસરે ઝ બાબ્બો છે.

૨ વાકાં યૂથ

§ ૮૪. ૨ ધરાવનારાં યૂથોમાં ૨ નું પૂર્વપરવર્ગસાદરમ્ (assimilation) બાથ છે. મ્, અને કદાચ ઙ્, ધરાવનાર યૂથમાં, ઠગતો ઘોષ વ્યંજન અનુનાસિક અને ૨ ની વચ્ચે વિકાસ પામ્યો, જેથી કરી આ યૂથનું મ્? ન્દ થયું, જેનો પ્રા. મ્ ન્દ માં અંતર્ભાવ થયો.

ક્ર્: તાક (તક્ર-), ચક્રા (ચક્રવાક-), વાંક (વક્ર-), કોસ (કોશ), ચાક (ચક-).

ર્ક: તાકલું (તર્કયતિ), માકલી (મર્કટ-), આકર્ડા (અર્ક-), કાકલી (કર્કટ-), સાકર (શર્કરા), કાકર (કર્કર- કરવતના ઓંકા).

મ્: આગું (અમ્ર-), વીધું (વિમ્રહ-), જાગલું (જામ્ર-), ગામ (ગ્રામ-), ગાંઠ (ગ્રન્થ-).

ર્ગ: માગલું^{૮૩} (માર્ગતિ), માગ (માર્ગ-), આગલી (અર્ગલી), ચૌગણું^{૮૪} (ચતુર્ગુણ-), માગસર (માર્ગશિર-), ગાગર (ગર્ગરી-).

ઘ્: વાષ (વ્યાઘ્ર-), ઘાણ (ઘ્રાણ-).

ર્ધ: સૌધું (સમર્ધ-), મૌધું (મહાર્ધ-), ઘાઘરી (ઘર્ધરી).

ર્ચ: આંચ (અર્ચિસ્-), જાચલું (જર્ચતિ), કૂર્ચા (કૂર્ચ-).

ર્જ: માજલું^{૮૫} (માર્જતિ), ગાજલું (ગર્જતિ), ગાજર (ગર્જર-), જાજરી (જર્જર-), ગુજસી (ગુર્જર-), મૈજાઈ (આતુર્જાયા), મૈજાર (માર્જાર-).

ર્શ: શાશ્વર (શર્શર-).

પ્ર્: પ્યાર (પ્રિયકાર-), પથારી (પ્રસ્તાર-), પાશ્વર (પ્રક્ષર-), પાથરલું (પ્રસ્તરતિ), પામલું (પ્રાપ્તોતિ), પોશ્વલું (પ્રોક્ષતે), પોણ (પ્રવચન-), પેશ્વલું (પ્રેક્ષતે), પશ્વાલલું (પ્રક્ષાલયતિ), પાંસરું (પ્રાંશુ-).

ર્પ: સાપ (સર્પ-), આપલું (અર્પયતિ), સૌપલું (સમર્પયતિ), પાપહ (પર્પટ-), કાપહ (કર્પટ-), કોપરિયું^{૮૬} (કોળી કૌર્પર-).

ર્બ: દુબલું (દુર્બલ-), સાબર (શર્બર-), કાબરું (કર્બુર-), આબૂ (અર્બુદ-).

ર્મ્: આમ (અમ્ર-), મમલું (મ્રમતિ), માઈ (આત્-), માજિયું^{૮૭} (*મ્રજિત).

ર્મ્: ગામ (ગર્મ-), ગામળી (ગર્મિળી), ચિમલી (ચિર્મટિકા), દુમાર્વા (દુર્માવ-), ડામ (દર્મ-), નિમાવલું (નિર્મૂ-), માર્મા (મૂર્મ, સરસ્થાઓ મર્મરા).

ઞ્, ટ્, ધ્, ઢ્, ડ્, ધ્, ધ્ માટે જુઓ § ૪૩.

ર્ળ: કાન (કર્ળ-), પાન (પર્ળ-), સોનું (સૌર્ળ-), વાન (વર્ળ-), ઝન (ઝર્ળ-), જૂનું (જૂર્ળ-), ચૂન (ચૂર્ળ-), જીણું (જીર્ળ-).

૮૩ આ બેઝ શબ્દ માટે આ પૂર્વે સ્વચ્ચાર્ય છે.

૮૪ આ બેઝ શબ્દમાં ગ અને પ માં પ્રો. ટર્નેરે જ નથી લખ્યો. ત્યાં તે પૂર્ણ પ્રયત્ન છે.

૮૫ પ્રો. ટર્નેર આજિયું લખે છે, પણ તે અજિયું જોઈએ.

-અનુવાદક

-અનુવાદક

-અનુવાદક

મ્ : ચામ (ચર્મન્-), કામ (કર્મન્-), કામણ (કર્મણ-), ધામ (ધર્મ-), ધામ (ધર્મ-), ધામણ (ધર્મણ-).

મ્ર : (અ) શબ્દારંભે > મ્- : માત્રણ (મ્રક્ષણ-); (આ) શબ્દની વચે > -મ્ય-
-મ્ : આંબા (આમ્રક-), તાંબું (તામ્ર-), આમ (આમ્ર-).

મૃ : માટે જુઓ § ૮૩.

ર્લ : નિલાજરું (નિર્લજ્જ-), દુર્લું (દુર્લભ-).

ર્વ : ચાવણું (ચર્વેતિ), સાવ (સર્વ-), કાવરું (ઉચ્ચેરાયેલું કર્વર-), ચીવાર્ટ (ચતુર+વૃત્ત-).

શ્ર : સાસ્ (શ્વશ્રૂ-), વિસાર્મા (વિશ્રામ-), સાંત (શ્રાન્ત-), ચોરસ (ચતુરશ્ર-).

શ્ : પાર્સ (પાર્શ્વ-).

ર્ષ : શીશ (શીર્ષ-), ઘસારા (ઘર્ષ-)

ફરણું (સ્પર્શ-), આરણી (આદર્શ-). સરસવ (સર્ષપ-). માટે જુઓ § ૩૨.

સ્ : માણી < * માહસાણી < માતૃસલિકા.

લ્-વાળાં યૂથ

§ ૮૫. લ્+સ્પર્શબ્યંજન કે મ્ : આમાં લ્ પરવર્ણસાદૃશ્ય (assimilation) પામે છે.

લ્મ : ફામણ (ફાલ્મણ-), ફામ (ફાલ્મ-), ગૂમળ (ગૂલ્મળ-).

લ્પ : કાપ (કલ્પ-), કાપણું (કલ્પતિ).

લ્મ્ : કામસ (કલ્મસ-), ગુમડું (ગુલ્મ-).

§ ૮૬. (૧) લ્+ય, વ્ કે હ, અને ર્+લ્ : આમાં ય્વહ્દ્ પૂર્વવર્ણસાદૃશ્ય (assimilation) પામે છે.

લ્ય : માટે જુઓ § ૮૨.

લ્વ : બીલ (બિલ્વ-).

લ્હ : કોહું (કિયાલ હેમ• દેશી• કાંલ્હુર્આ).

ર્લ્ : માટે જુઓ § ૮૪.

લ્ઃ ફૂલ (ફૂલ્-), ઉલાલ (ઉલ્લલિ), ચીલ (ચિલ્), ગાલ (ગલ્-), ચાલ (ચામલી ચલ્-), છાલ (છલ્લિ-), મીલ (મિલ્-), જાલર (જાલરી).

(૨) અનુસાર+લ્ ઇ યૂથમાં અનુસાર લુપ્ત થાય છે, જો સઠગણું ઇ સંલગ્ન-ની સાથે સંબંધ રાખતું હોય તો.

વ્-વાળાં યૂથ

§ ૮૭. (૧) કંઠ્ય, તાલબ્ય, કે મૂર્ધન્ય સ્પર્શબ્યંજન+વ્ : આમાં વ્ તું પૂર્વવર્ણસાદૃશ્ય (assimilation) થાય છે.

ક્ : પાકું (પક્ક-).

જ્વ : ઝજલું (ઝજલ-), જલણું (જલલિ), જર (જવર-).

દ્ : જાટ (જદ્દા).

(૨) દંશ્વ + વૃજો જેવડો બોધ થાય છે; જુઓ. § ૫૧.

ત્વ : -પણ < -ત્વન -, રૈંડાર્પા < *રણ્ડત્વ -, કાઠપ બાઠપ < -ત્વ -.

દ્વ : બાર (દ્વાર -), બે (દ્વે), બતીસ (દ્વા -), બીજું (દ્વિતીય -).

ધ્વ : ઝમું (ઝર્ધ્વ -).

(૩) લ્ + વ્ : આમાં વ્ તું પૂર્વવર્ણસાદશ્ય થાય છે; જુઓ § ૮૫.

(૪) ડખ્માક્ષર + વ્ : વ્ તું પૂર્વવર્ણસાદશ્ય થાય છે.

શ્વ : પાર્સ (પાર્શ્વ -), નિસાર્સા (નિઃશ્વાસ -), સાસ (શ્વાસ -). સસરાં (શ્ચર -).

ધ્વ : માશ્વી (માતૃસ્વસિકા).

સ્વ : સાથિર્યા (સ્વસ્થિક -).

(૫) વ્ય, વ્ : એમાં ય અને ર તું પરવર્ણસાદશ્ય (assimilation) થાય છે, જુઓ § ૮૨, ૮૪.

(૬) હ્ > બ્મ્ : જીમ (જિહ્વા).

ડખ્માક્ષરવાળાં યૂથ

§ ૮૮. ડખ્માક્ષર + સ્પર્શ વ્યંજનનો જેવડો મહાપ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજન થાય છે.

શ્વ : પાછી^{૮૬} (પશ્ચાત્ -), વીછી (વૃશ્ચિક -), તિરછું (તિરશ્ચ -).

ષ્ક : સૂછું^{૮૭} (શુષ્ક -), વિચરતું વહેરતું (વિષ્કરતિ).

ષ્ટ : થીડું (દૃષ્ટ -), ઘુઠવું (ઘૃષ્ટ -), આઠ < (અઠૌ), પીઠ (પિષ્ટ -), રૂઠવું (રુષ્ટ -), નાઠું (નષ્ટ -), મીઠું (મૃષ્ટ -), મૂઠી (મુષ્ટિ -), કાઠું (કષ્ટ - દુષ્ટ).

ષ્ઠ : અંઘૂઠાં (અઘુષ્ટ -), કાઠ (કાષ્ટ), પૂઠ (પૃષ્ટ -), કોઠ (કોષ્ટ -) ગોઠ (ગોષ્ટ -), જેઠ (જ્યેષ્ઠ -), શેઠ (શ્રેષ્ઠિન્ -), ઝમ < *સ્થામ - (સ્થામન્ -).

સ્ક : વક્ષાર (વક્ષકાર -), ચામ (સ્કમ્મ -), ચાંદ (ધ) (સ્કન્ધ -).

સ્વ : ચાઠવું (સ્વલયતિ).

સ્ત : હાથ (હસ્ત -), માથું (મસ્તક -), પાથર (પ્રસ્તર -), સાથિર્યા (સ્વસ્થિક -), આર્તા (ર્થા) (મન્ન -), સાથરાં (સસ્તર -), નાથ^{૮૯} (નાકની નસ્તા), આથ (અસ્ત - નાનાનો કોઠાર), આથમણું (અસ્તમન -), થર (સ્તર -).

સ્થ : થાણું (સ્થાન -), થાવર (સ્થાવર -), થાઠ (સ્થાલી), થોર (જુદ્ધ *સ્થવર - (સ્થવિર -), સાંથ (સંસ્થિ -).

સ્પ : ફાંદાં (સ્પન્દ -).

સ્ફ : ફાટવું (સ્ફટતે), ફાર (વણું સ્ફાર -), ફરવું (સ્ફરતિ), ફુટવું (સ્ફુલ્લતે), અફાઠવું (આસ્ફાલ્યતિ).

§ ૮૯. સ્પર્શ વ્યંજન + ડખ્માક્ષર

૮૬ અચારે વપરાશમાં પછી અને સૂઝું છે; કાઠિયાવાડમાં પહે.

૮૭ આપણે ત્યાં નાકની બધ કહેવાય છે, જ્યારે બલદની નાથ.

-અનુવાદક

-અનુવાદક

८८ पिशाल, § ३१२

१०] भारतीय लिपि

अनुपूर्ति [वर्ष ३

अ=अ १७, २१, २३

इ २३(२), २४(१)

उ २३(३), २४(१)

आ २३(३)

ऋ १८

आ=आ १७

अ १९

ऋ १८

म.भा. अ आ + अ आ

२७(१)

म.भा. अआइ ६६(२)

इ=इ १७, २३(२)

ई २०, २१, २३(३)

ऋ १८

ई=ई १७

इ १९

ऋ १८

ए १७

म.भा. इई + इई २७

(१)

म.भा. इआ २७(३)

म.भा. इउ २७(३)

म.भा. इअं २७(४)

म.भा. इउं २७(४)

उ=उ १७, २१, २३(२)

ऊ २०, २१, २३(३)

ऋ १८

आमि ५७(२)(आ)

ऊ=ऊ १७

उ १९

ऋ १८

म.भा. उऊ + उऊ २७

(१)

म.भा. उआ २७(५)

म.भा. उअ २७(५)

अ=ए २३(३)

ऐ २३(३)

म.भा. अउ २८(३)

(अ), (आ)

अ=ए १७

ऐ १७

अय ३०(१)

आ ३१

म.भा. अ १९

म.भा. अअ २७(२)

(अ)

म.भा. अउ २७(२)

(अ)

म.भा. अअं २७(२)

(इ)

आ=ओ २१, २३(३)

औ २३(३)

म.भा. अउ २८(३)

(अ), (आ)

ओ=ओ १७

औ १७

अव ३०(१), (२)

म.भा. आ १९

म.भा. ओअ २७(२)

(अ)

म.भा. अओ २७(२)

(इ)

म.भा. अउ २८(१)

अ=म.भा. अइ २८(२)

(अ)

अ=म.भा. अइ २८(२)

(अ)

म.भा. अई २८(२)

(अ)

म.भा. अय ३०(३)

(अ)

अ ३३

आ=म.भा. अउ २८(२)

(आ)

ओ=म.भा. अउ २८(२)

(आ)

म.भा. अऊ २८(२)

(आ)

म.भा. अव ३०(२),

(३)

म.भा. ओआ २७(२)

म.भा. ओइ २७(२)

(आ)

क=क ५७

क ७४

क ७५

क ७६(१)

क ७८

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

क ८४

મ્ ૮૦
 મ્ ૮૪
 મ્ ૮૪
 મ્ ૮૫
 મ્ ૪૦
 મ્ = મ્ ૫૭
 મ્ ૭૫
 મ્ ૭૮
 મ્ ૮૪
 મ્ ૮૪
 મ.આ. મ્-હ ૭૨ (૧)
 મ્ = મ્ ૫૭
 મ્ ૭૪
 મ્ ૭૮, ૭૯
 મ્ ૮૦
 મ્ ૮૪
 મ્ ૮૫
 મ્ ૪૧
 મ્ = મ્ ૫૭
 મ્ ૭૪
 મ્ ૮૪
 મ્ ૮૫ (૧)
 મ્ ૮૫ (૨)
 મ્ ૮૫ (૨)
 મ્ ૮૮
 મ્ ૪૧
 મ્ = મ્ ૫૭
 મ્ ૭૪
 મ્ ૭૮
 મ્ ૮૦
 મ્ ૮૪
 મ્ ૮૫
 મ્ ૫૭
 મ્ ૮૧
 મ્ ૮૩
 મ્ ૮૩

મ્ ૪૦
 મ્ ૪૧
 મ્ = મ્ ૫૭
 મ્.યુ. મ્, સં. મ્ ૪૨
 મ્ ૮૪
 મ્ ૮૫
 મ્ ૮૩
 મ્ = મ્ ૪૩ આ
 મ્ ૪૩ આ
 મ્ ૪૪
 મ્ ૭૪
 મ્ ૮૦
 મ્ ૮૭ (૧)
 મ્ ૭૮
 મ્ ૪૦
 મ્ = મ્ ૭૪
 મ્ ૭૮
 મ્ ૮૮
 મ્ ૮૮
 મ્ = મ્ ૪૩ આ
 મ્ ૪૩ આ
 મ્ ૪૩ આ
 મ્ ૪૩ આ
 મ્ ૪૩ આ
 મ્-ત ૪૩ આ
 મ્ ૪૪
 મ્ ૪૪
 મ્ ૬૫
 મ્ ૭૪
 મ્ ૮૦
 મ્ ૭૮
 મ્ ૬૫
 મ.આ. મ્ ૪૦
 મ્ = મ્ ૬૫
 મ્ ૬૫
 મ્ ૪૩ આ

ત્ = ત્ ૫૭
 ત્ ૭૪
 ત્ ૭૫
 ત્ ૭૫
 ત્ ૭૮, ૭૯
 ત્ ૪૩ આ
 ત્ ૪૩ આ
 મ.આ. ત્ ૪૦
 ત્ = ત્ ૭૮
 ત્ ૪૩ આ
 ત્ ૮૮
 ત્ ૮૮
 ત્ = ત્ ૫૭
 ત્ ૭૪
 ત્ ૭૫
 ત્ ૭૮
 ત્ ૪૩ આ
 ત્ ૪૩ આ
 મ.આ. ત્ ૪૦
 ત્ = ત્ ૫૭
 ત્ ૭૫
 ત્ ૭૪
 ત્ ૭૫
 ત્ ૭૮
 ત્ ૪૩ આ
 ત્ ૪૩ આ
 ત્-ત્ ૭૨ આ
 ત્ = ત્ ૫૭
 ત્ ૭૪
 ત્ ૭૫
 ત્ ૭૮
 ત્ ૮૦
 ત્ ૮૪
 ત્ ૮૪
 ત્ ૮૫

ःप् ८८
 त्स् ७६ (१)
 त्व् ८७ (२)
 कृ=कृ ५७
 स्प् ८८
 स्फ् ८८
 फ्स् ५५ (३)
 ब्र=ब्र ५७
 म्ब ७८
 ब्र् ८४
 भ्र् ८४
 ह्र् ८७ (२)
 भ्र=भ्र ५७
 झ् ७५
 म्भ्र ७८
 भ्य् ८०
 भ्र् ८४
 भ्र् ८४
 ध्व ८७ (२)
 ह्र् ८७ (६)
 म.भा. ब्र-ह्र ७२ (२)
 ज्ञ्=ज्ञ् ७८
 ज्ञ् ७८
 ण्=ण् ६६ (१)
 न्र् ६६ (१)
 न्र्=न्र् ५७
 न्र् ७७
 ण् ७७
 न्य् ८२
 ण्य् ८२
 ज्ञ् ७६ (२)
 ण् ८४
 झ् ९० (१)
 ण् ९० (१)
 क्ष् ८९ (१)

म्र=म्र ५७, ६७ (१)
 म्म ७७
 म्ब ७८
 म्य ८२
 म्र् ८४
 म्र् ७८, ८४
 त्म ८५
 त्म ५५ (२)
 त्म ५५ (२)
 त्र ७६ (३)
 थ्र=म.भा. इ ई २७ (४),
 २५, ४९
 व्र=व्र ५९, ६९
 व्य् ८२
 व्र् ८४
 व्र् ६३
 प् ६३
 म्र् ६७ (२)
 म.भा. उऊ २९
 र्=र ५९, ७०
 ल्र् ५२ (२)
 र्र ४५
 क्त्र=ल् ७०
 ल्र् ४५
 र्र ५२ (१)
 अनुस्वार+ल् ८६ (२)
 ल्र्=ल् ५९
 ल्र् ८६
 ल्य ८२
 ल्र् ८४
 ल्व ८६
 ल्ह ८६
 र्र ५२ (१)

स्त्र=स्त्र ६०, ७१
 श्र् ६०, ७१
 श्र् ६०, ७१
 स्य ८२
 स्य ८२
 श्र् ८४
 स्र ८४
 श्र् ८४
 श्र् ८७ (४)
 त्र् ८७ (४)
 त्र् ८७ (४)
 त्र् ५५ (१)
 त्र् ५५ (१)
 अनुस्वार+श्र् ७८
 अनुस्वार+स्र ७८
 च ४२
 छ ४२
 श्र्=म.भा. स ६०, ६३
 ह्र्=ह्र् ६०, ७२
 श्र् ६४, ७२
 श्र् ६४, ७२
 थ्र् ६४, ७२
 थ्र् ६४, ७२
 म ६४, ७२
 अनुनासिक=
 म्र् ३० (३) (अ), ६७
 (२)
 न्र् ६५ (२)
 सिन् ५५ (२)
 अनुनासिक व्यंजन+
 व्यंजन ७८
 आगंतुक १६

શુદ્ધિ પત્ર

ક્ર.	ક્ર.	શબ્દ	શબ્દ
૧	૮	ચઘાઈ	ચઘાઈ
૨	૧૦	ગુર્જરો	ગુજરો
„	૩૫	Dilacts	Dialects
૧૪	૧૯	હિં. દ્ર.	હેમ. દેશી.
૧૬	છેલ્લી ૩૦-૩૧	એ બંને પાદ ટીપ અનુવાદકની છે.	
૨૧	૧૮, ૨૦	હિં. દ્ર.	હેમ. દેશી.
૨૨	૨૩	પરિક્ષતે	પરીક્ષતે
„	૨૫, ૩૩, ૩૪	હિં. દ્ર.	હેમ. દેશી.
૨૩	૩	„	„
૨૪	૧૮	મને	અને
૩૧	૪	(assimiation)	(assimilation)
„	૨૩, ૩૦	પૂર્વ-પરભાવ -	પૂર્વ-પરવર્ણસાદૃશ્ય -
„	૨૪	(: δόωδρρρ)	(: દેન્દ્રોન્)
„	૩૧	પરભાવ	પરવર્ણસાદૃશ્ય
૩૩	૧૯, ૨૪	„	„
૩૭	૨૧	(જહુ -	(જઢ -
૩૮	૨૮	ગુજરાતી	ગુજરાતીને
૪૬	૨	matic	matic
૪૮	૨૬	સોપણું	સોપણું
૪૯	૫	રખાવટ	રખાવટ
૫૧	૯	માત્ર	માત્રા
„	૨૬	બેયડા	બેવડા
૫૨	શ્રી ૫૬ માં જ્યાં જ્યાં HD છે	ત્યાં હેમ. દેશી. વાંચવું.	

